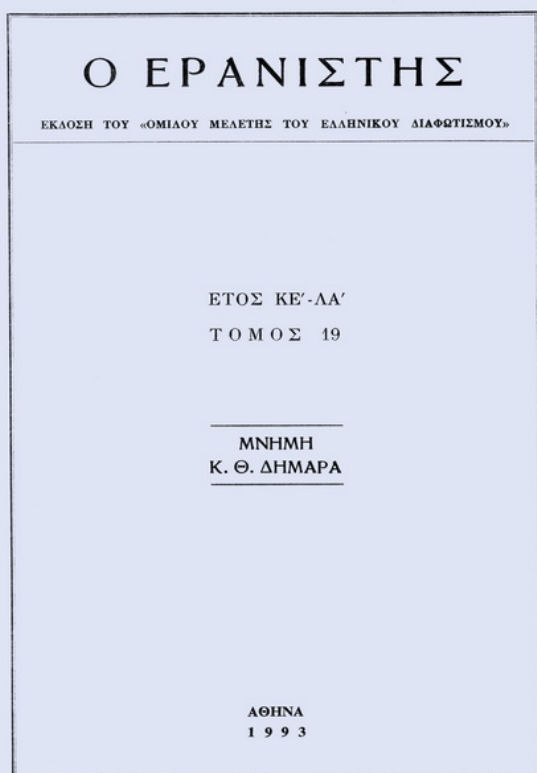

The Gleaner

Vol 19 (1993)

In Memoriam of C. Th. Dimaras

Ιχνηλατήσεις Πολιτικής Οικονομίας στο χώρο
του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (Προσχέδιο
δοκιμίου)

Άλκης Αγγέλου

doi: [10.12681/er.260](https://doi.org/10.12681/er.260)

To cite this article:

Αγγέλου Ά. (1993). Ιχνηλατήσεις Πολιτικής Οικονομίας στο χώρο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (Προσχέδιο δοκιμίου). *The Gleaner*, 19, 66–101. <https://doi.org/10.12681/er.260>

ΙΧΝΗΛΑΤΗΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ (Προσχέδιο δοκιμίου*)

1719 στην Κωνσταντινούπολη: 'Η 'Ιερὰ Σύνοδος ἀποφασίζει νὰ περιορίσει τὴ νηστεία τῆς Σαρακοστῆς τῶν 'Αγίων 'Αποστόλων σὲ 11 ἡμέρες. «Οἱ πακάληδες καὶ ψαρᾶδες ὅπου πρὸ ἡμερῶν τινῶν εἶχαν ἀκούσει ὅτι μέλλουν νὰ χαλάσουν τὴν τεσσαρακοστὴν τῶν 'Αγίων 'Αποστόλων, καὶ τοὺς εἶχε κακοφανεῖ διατὶ δὲν θέλει πωλεῖται ἀφθόνως ἡ μουρούνα καὶ τὸ χαβιὰρι τους, ἔτρεξαν τόσοι εἰς τὸ πατριαρχεῖον, ὅπου ἐγένευσεν ὅλη ἡ αὐλὴ ἀπὸ πακάληδες, καὶ ἤρχισαν νὰ φωνάζουν μεγαλοφώνως καὶ αὐθαδῶς τὸ ὅτι θέλουν νὰ χαλάσουν τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ. Οἱ συνοδικοὶ φοβηθέντες τὴν κατα-

1837 στὴν Ἀνδρό, γύρω ἀπὸ τὴ Σχολὴ τοῦ Θεόφιλου Καίρη: «Πολλοὶ δὲ καὶ τῶν Ἀνδρίων ὠφελοῦμενοι ἀπὸ τῶν ξένων μαθητῶν, καὶ τρόφιμα πωλοῦντες ἀκριβῶς, καὶ ναυτικὰ δάνεια παρ' αὐτῶν λαμβάνοντες εἰς τὰ πλοῖα, ἡγάπων καὶ τὴν ὀφρανοτρόφον σχολὴν καὶ τὸν σχολάρχην. Τὰ δ' ἄλλα δι' ὀλίγων ἐφρόντιζον περὶ τῆς διδασκαλίας.»²

κραυγὴν καὶ τὰ ἀκόλουθὰ τῆς μόλις τοὺς ἐδυσώπησαν καὶ τοὺς κατέπεισαν νὰ ἀναχωρήσουν, καὶ διελύθη ἡ σύνοδος χωρὶς κάμμιαν ἀπόφασιν.»¹

Συνήθως τὶς ἐργασίες μου ποὺ ἀναφέρονται στὴν Τουρκοκρατία τὶς ἀποκαλῶ δοκίμια. Θεωρῶ δηλαδὴ πὼς ἡ νεοελληνικὴ ἐρευνὰ στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ δὲν ἔχει δημιουργήσει ἀκόμη τὶς ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιὰ συγγραφὴ μελετῶν. Τῆς λείπουν λ.χ. βασικὲς μονογραφίες εἴτε γιὰ πρόσωπα εἴτε γιὰ θέματα. Εἶναι συνεπῶς ἀφέλεια νὰ πιστεῦνουμε πὼς πολλὲς ἀπὸ τὶς ἐργασίες μας προχωροῦν πέρα ἀπὸ τὴν δοκιμιογραφία. Πὼς λοιπὸν μπορῶ νὰ χαρακτηρίσω σὲ πρώτη προσέγγιση ἓνα θέμα ἀνύπαρκτο — ὅσο τουλάχιστον ξέρω — στὴν βιβλιογραφία τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, παρὰ προσχέδιο δοκιμίου;

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἐπειδὴ πιστεύω — ὅπως τὸ ἔχω ἀποδείξει, ἄλλωστε — στὸν κεντρικὸ ρόλο ποὺ παίζει στὴν ἐρευνητικὴ μεθοδολογία τὸ θέμα τῆς ἀπουσίας, ἐθεώρησα πὼς δὲν ἦταν ἐπιτρεπτό γιὰ μένα νὰ περιορίσω τὴν ἐρευνά μου σὲ μόνὰ τὰ ὀνόματα τοῦ Καταρτζῆ καὶ τοῦ Κοραῆ, ὅπου γίνεται συγκεκριμένη ἀναφορὰ τοῦ ὅρου Πολιτικὴ Οἰκονομία. Ἐπρεπε νὰ τὴν ἐπεκτείνω καὶ πρὸς ἄλλα πρόσωπα ποὺ τὰ θεωρῶ ὅτι θὰ μπορούσαν, μὲ τὴν ἐμμεση, ἀσφαλῶς, μαρτυρία τους, εἶτε θετικὴ ἦταν αὐτὴ εἶτε ἀρνητικὴ, νὰ ἐπικουρήσουν σὲ μιὰ πληρέστερη διερεύνηση τοῦ θέματος. Γι' αὐτὸ ἐχρησιμοποίησα καὶ τὸν ὄρο ἰχνηλασία καὶ γι' αὐτὸ ἐμαρκηρόρησα στὴν περίπτωσιν τοῦ Βούλγαρη καὶ τοῦ Μοισιόδακα, ἐνῶ ἔπραξα τὸ ἀντίθετο τόσο γιὰ τὸν Καταρτζῆ, ἀλλὰ ἰδιαίτερα γιὰ τὸν Κοραῆ, ποὺ προχωρεῖ — ὅπως θὰ διαπιστώσει ὁ ἀναγνώστης — βαθύτατα στὸ θέμα. Στὸ κάτω-κάτω μὴπως ἀκόμη δὲν ψάχνουμε γιὰ τὶς διερευνητικὲς μας προσεγγίσεις;

* α) Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀνήκει ὀργανικὰ σὲ ἐκτενὲς ἔργο μου in progress. Αὐτονομήθηκε γιὰ τὴν παρούσα δημοσίευση μὲ τὶς δέουσες ἐπεμβάσεις. β) Ἀποφεύγω σκόπιμα τὴν ὀποιαδήποτε ἀναφορὰ στὴν ἱστορικότητα τοῦ ὅρου Πολιτικὴ Οἰκονομία. Δὲν μὲ ἀφορᾷ μὲ ἀφορᾷ κυρίως καὶ γενικότερα ἡ οἰκονομικὴ θεωρία. Δέχομαι συνεπῶς τὸ ἐννοιολογικὸ περιεχόμενο ποὺ ἔχει λάβει ὁ ὅρος στὸν εὐρωπαϊκὸ χώρο κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα. γ) Καὶ μόνον ἡ χρῆσις τοῦ ὅρου στὴν περίοδον τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἐλκύσει τὴν προσοχὴ μου εἴτε ἀνταποκρίνεται στὸ περιεχόμενό του εἴτε ὄχι.

1. Ἀθ. Κομνηνός-Ψηλάντης, *Τὰ Μετὰ τὴν Ἀλωσιν*, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 308.

2. Κ. Οἰκονόμος, *Τὰ σωζόμενα ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα*, ἐκδ. Σοφ. Κ. Οἰκονόμου, τ. 2, Ἀθήνα 1864, σ. 402.

ΤΟ 1893 Ο Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ σὲ σύντομο μελέτημά του με τίτλο *Παιδεία καὶ πτωχεία παρ' ἡμῖν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας*, διατυπώνει μιὰν ἄποψη καὶ μιὰν εὐχή ταυτόχρονα: «Ἐγὼ νομίζω ὅτι κακῶς ἡ περίοδος αὐτῆς τῆς ἐθνικῆς ζωῆς ἐχαρακτηρίσθη ὡς πενιχρά ὑπὸ τὴν ἐποψὶν τοῦ χρήματος. Εἴπερ ἤρουν ἄτο ἐπισταμένως ἢ κατὰ τοὺς τελευταίους τέσσαρας αἰῶνας ἱστορία τοῦ παρ' ἡμῖν ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας, εἰς πολλῶν διάφορα συμπεράσματα ἠθέλομεν χειραγωγηθῆ. Ἴσως ὀλίγος ὑπῆρχε παρ' ὀλίγοις πλοῦτος, ἀλλ' οὗτος ἦ ἐκρύπτετο ἢ κατεσπαταλᾷτο εἰς ἴδρυσιν καὶ προικισμὸν μικρῶν ἢ μεγάλων μοναστηρίων, κυρίως κατὰ τὸν ΙΣ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα, ἀφαιρούμενος οὕτως εἰπεῖν ἀπὸ τῶν σχολείων, ἅτινα συνεπῶς ἐλσεινὰς ἐκέκτηντο προσόδους».³ Ὅπως ἦταν φυσικὸ γιὰ τὴν ἐποχή, τόσο ἡ ἄποψη ὅσο καὶ ἡ εὐχή ἔπεσαν στὸ κενό. Σήμερα, ὕστερα ἀπὸ ἓνα αἰὼνα δηλαδή, ὅπου εἶναι γνωστὲς οἱ ἐπιδόσεις τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας στὴν οἰκονομικὴ ἱστορία, πιστεύω ὅτι εἶναι καιρὸς νὰ τραποῦμε καὶ πρὸς τὴ διερεύνηση τῆς οἰκονομικῆς σκέψης στὸ χῶρο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.

Ἕνας λάθος, δηλαδή, ποὺ ἐβάσισε τὴν ἀναγέννησή του στὴ γενικὴ ἐμπορικὴ δραστηριότητα, εἶναι δυνατὸν νὰ μὴν ἐπεχείρησε νὰ ἔρθει σὲ ἐπαφή καὶ μετὰ τὴν οἰκονομικὴ θεωρία, ὅταν αὐτὴ φουντώνει στὰ μεγάλα εὐρωπαϊκὰ κέντρα στὰ ὁποῖα καὶ συναλλάσσεται ὁ ἐλληνικὸς ἐμπορικὸς κόσμος; Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, εἶναι γνωστοὶ οἱ στενοὶ δεσμοὶ τοὺς ὁποίους ἐδημιούργησε ἡ οἰκονομικὴ θεωρία πρὸς τὸν Εὐρωπαϊκὸ Διαφωτισμό, ἰδίως ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα. Δεσμοὶ ποὺ τὸν ὀδήγησαν στὴν ὀλοκλήρωσή του. Καὶ μόνον τὸ γεγονὸς ὅτι μέσα στοὺς κόλπους τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ ἡ οἰκονομικὴ σκέψη συνδυάζει τὶς ἔννοιες πλοῦτος καὶ ἐξουσία δίνει τὸ μέτρο τῶν νέων πραγματώσεων. Ὁ λόγιος λοιπὸν Ἕλληνας, ποὺ ἐκτιμᾷ καὶ πιστεύει στὸ Διαφωτισμό, ἔχει κάθε λόγο νὰ ἀναζητήσῃ νὰ γνωρίσῃ καὶ αὐτὴ τὴν πλευρά του. Διαφορετικὰ θὰ πρέπει νὰ αἰσθάνεται ὅτι κάπου χωλαίνει. Καί, ἂς μὴ ξεχνᾷμε —κάτι ποὺ θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναπτύξουμε στὴ συνέχεια— ὁ λόγιος, ὅταν δὲν συνδυάζει καὶ τὴν ιδιότητα τοῦ ἐμπορίου, ἀρχίζει ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ καλλιεργεῖ μιὰ πιὸ στενὴ καὶ ἀμφίπλευρα ἐξαρτημένη σχέση πρὸς τὸν κυρίως ἔμπορο. Τί ἄλλο, στὸ κάτω κάτω, ἐκφράζει —ὡς εἰκονολογικὴ παράσταση, βέβαια— παρὰ τὸ συσχετισμὸ αὐτόν, ὁ γνωστότατος ἀποφθεγματισμὸς ποὺ μᾶς ἐχάρισε ὁ κύριος καὶ ὀλοκληρωμένος ἐκφραστὴς τοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ τὸν Νέον Ἕλληνισμό, ὁ Ἀδαμάντιος Κοραΐς; «Οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τίνος χρόνου προσέθεσαν εἰς τὴν συνήθη αὐτῶν ἐμπορίαν καὶ τὴν ἐπιμιξίαν τῶν ἐπιστημῶν.

3. Κωνσταντινούπολη, σ. 17.

πάντοθεν τῆς Εὐρώπης καὶ ἰδίως τῆς Γαλλίας, ἐξάγοντες βιβλία καὶ φῶτα, ὡς ἐξάγουσιν ὑφάσματα, ἐπεξεργασμένα μέταλλα, καὶ ἄλλα ἔργα βιομηχανίας εὐρωπαϊκῆς». ⁴ Λίγο πιὸ πέρα, ἄλλωστε, μπορούμε νὰ τὸν συναντήσουμε νὰ διακηρύσσει ὅτι «τὸ τέλειον δὲν εἶναι οὔτε τὸ λαμπρὸν οὔτε τὸ πολυτελές, ἀλλὰ τὸ εὐχρηστον καὶ πρόσφορον εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τὸν ὅποιον γίνεται, εἰς ὀλίγα λόγια, τὸ τεχνικόν· τὸ ὅποιον δὲν ἀποκτᾶται πλὴν μὲ πολυχρόνιον φιλοσοφικὴν προσοχὴν εἰς πολλὰς ὕλας καὶ πολλὰ πράγματα ἐν ταυτῷ». Γιὰ νὰ καταλήξει: «Εἶναι καὶ τοῦτο φιλοσόφου παρατηρήσεως ἄξιον θεώρημα, ὅτι ἡ ἀρτοποιητικὴ τέχνη ἀκολουθεῖ τὴν τελείωσιν τοῦ διανοητικοῦ μέρους τῆς ψυχῆς. Ὁ καλὰ κατασκευασμένος ἄρτος ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εὐρίσκεται εἰς τὰ πλέον φωτισμένα, ἢ τουλάχιστον τὰ ὀλιγώτερον ἀμαθῆ ἔθνη». ⁵

Ἀπὸ τῆς μεριά, βέβαια, τῆς ἔρευνας σήμερα ἴσως νὰ ὑπάρχουν κάποιες ἐνστάσεις: Ἀπουσιάζουν, κατὰ πρῶτο λόγο, ἡ εἶναι σπάνιες, στὴ γραμματεία μας οἱ σχετικὲς ἀναφορές. Εἶναι γνωστὸ ὅμως ὅτι καμιά ἐποχὴ δὲν ἀποτελεῖ ληξιαρχο τοῦ ἑαυτοῦ της, ὥστε νὰ μεριμνᾷ γιὰ τὴ μεταγενέστερη ἔρευνα, καὶ νὰ τῆς ἀφήνει τεκμήρια γιὰ ὀρθὴ ἀξιολόγησιν καὶ κρίσιν. Καὶ εἶναι κοινὸ μυστικὸ πλεόν γιὰ τὸν ἐρευνητὴ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας πῶς μὲ αὐτὸ τὸ δεδομένο συνήθως ξεκινάει στοὺς περισσότερους χώρους. Ἡ ἱκανότητά του κρίνεται ἀπὸ τὰ μονοπάτια ποὺ θὰ ἀνακαλύψει γιὰ νὰ ὁδηγηθεῖ τελικὰ στὸ στόχο του. Μήπως ἄραγε, καὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἐδῶ δὲν κρύβεται καὶ ἡ γοητεία της; Καί, ὡς κατακλείδα πλεόν, εἶναι ἀνάγκη νὰ θυμίσω τὸ περιφνημὸ θέμα τῆς ἀπουσίας; Ὁ δεῦτερος λόγος τώρα: ἓνας λαὸς ὑποδουλωμένος στὸν ξένον δυνάστη δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀσχολεῖται μὲ καθαρὰ θεωρητικὰ οἰκονομικὰ θέματα, τὰ ὅποια δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν ἀπολήξεις στὴν πράξιν. Δὲν θὰ ἀπαντήσω, ἐπειδὴ θὰ παρακαλέσω τὸν πάντοτε καλοπροαίρετο ἀναγνώστη νὰ σταθεῖ λίγο ὑπομονετικὸς, ὥστε νὰ λάβει τὴ δέουσα ἀπάντησιν λίγες σελίδες πιὸ κάτω, καὶ μέσα ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ λόγια ἐνὸς ἀπὸ τοὺς ἐκλεκτότερους ἐκπροσώπους τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, τοῦ Δημήτριου Καταρτζῆ.

Θὰ εἶχα, τέλος, νὰ προσθέσω πῶς εἶναι ἀπολύτως φυσικὸ νὰ βλέπουν μὲ ἐντελῶς διαφορετικὸ τρόπο τὸ Διαφωτισμὸ οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς, ἀπὸ ἐκεῖνον μὲ τὸ ὅποιο τὸν βλέπουμε ἐμεῖς. Ἡ ἐξειδίκευσιν τῶν ἐπιστημονικῶν κλάδων σήμερα, καὶ ἡ συνακόλουθὴ διαμόρφωσιν ἐξειδικευμένων

4. Ὑπόμνημα..., βλ. Δ. Θερεϊανός, Ἀδαμάντιος Κοραΐς, τ. 3, Τεργέστη 1890, σ. π'.

5. Συλλογὴ Προλεγομένων, Παρίσι 1833, σ. 405.

ἐπιστημόνων, περιόρισε ὑπέρμετρα τὸν ἀριθμὸ ἐκείνων ὅσοι διερευνοῦν τὰ σχετικὰ φαινόμενα μέσα ἀπὸ τὴ σύλληψη ἑνὸς συνόλου. Αὐτὴ, ἐξάλλου, ἡ ἐξειδίκευση, μὲ τὶς ἀπαιτήσεις ποὺ δημιουργήσε γιὰ ἐντελῶς εἰδικές γνώσεις, αὗξησε ἀκόμη περισσότερο τὶς δυσχέρειες στὸ χῶρον αὐτόν. "Ὅταν λοιπὸν κάνει τὴν πρωτογενὴ παρουσία της ἡ οἰκονομικὴ σκέψη στὴν ἐποχὴ, καὶ πραγματοποιεῖται ταχύτατα ἡ ἐνταξί της στὸ σύνολο τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ Ἑλληνας λόγιος ποὺ τὸν ἔχει ἐνστερνισθεῖ, ὅχι μόνον δὲν πρέπει νὰ δυσκολευθεῖ νὰ τὴν οἰκιοποιήσῃ, μέσα στὸ γενικὸ σχῆμα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ δὲν θὰ ἔχει κανένα πρόβλημα νὰ παρακολουθήσῃ τοὺς ἀπλοὺς ἀκόμη γιὰ τὴν ἐποχὴ μηχανισμούς της. Ἡ ἔμφαση, τέλος, ποὺ δίνεται στὴν κοινωνικοποίηση τῆς οἰκονομικῆς σκέψης γιὰ τὴν ἐποχὴ, τὴν κάνει ἀκόμη πιὸ ἐλκυστικὴ.

«Ἄς εἴμαστε ἱστορικοί», λοιπόν, θὰ ἐπαναλάβω καὶ ἐγὼ μὲ ἔμφαση γιὰ τὴν περίπτωσή, μαζὶ μὲ τὸν Lucien Febvre. «Αὐτὸ σημαίνει, ἅς μὴ θανατώνουμε γιὰ δευτέρη φορά τοὺς νεκρούς. Ἄς μὴ τοὺς ἀφαιροῦμε τὴν πιὸ πολύτιμη ἀπὸ τὴν ὕλική τους ζωὴ, τὴν πνευματικὴ τους ζωὴ, —ὅ,τι δηλαδὴ σκέφθηκαν, ἀγάπησαν καὶ πίστεψαν— κι αὐτὸ πλαγίως, ὑποκαθιστώντας ἐντελῶς ἀπλὰ τὶς πραγματικὲς τοὺς σκέψεις, πίστεις, ἔρωτες, μὲ ὅ,τι ἐμεῖς σκεπτόμαστε, μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἰδίων λέξεων, ὅ,τι ἐμεῖς πιστεύουμε, χρησιμοποιοῦντας τὶς ἴδιες διατυπώσεις, ὅ,τι μὲ τὴν ἴδια ὀρμὴ ἀγαπᾶμε. Μὴ τοὺς κουκουλώνουμε μὲ ἐτικέτες ποὺ ταιριάζουν στὴν τεμπελιὰ καὶ στὴ μετριότητά μας, ποὺ εἶναι ὅμως ἰσάριθμες προδοσίες: προτεσταντισμός, καθολικισμός, ἡθικότητα, ἀνηθικότητα, ὀρθολογισμός, χριστιανισμός. Ἄς χαροῦμε τὸ πολὺ πιὸ συγκινητικὸ θέαμα ἀπὸ τὴν ἀληθινὴ τους ζωὴ, ἀπὸ τὰ πάθη τοὺς ποὺ ὑπῆρξαν νέα, ἀπὸ τὶς ἐλπίδες τοὺς ποὺ δὲν ἦταν καθόλου οἱ δικές μας.»⁶

Ἴσως ἀπὸ τὸ 1944, ὅταν ἐκφράζεται μὲ τὸν παραστατικὸ αὐτὸ τρόπο ὁ L. Febvre, ἡ ἀποψή του αὐτὴ νὰ θεωρεῖται πιά σήμερα κοινὸς τόπος γιὰ τὴν πατρίδα του. Γιὰ μᾶς ὅμως, οἱ ὅποιοι πολλὰ ἀκόμη βασικὰ θέματα τὰ ἐγγίζουμε γιὰ πρώτη φορά, ὅπως τὸ προκείμενο τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, χρήσιμο εἶναι νὰ ὑπενθυμίσουμε τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Γάλλου ἱστορικοῦ, τώρα ποὺ ἀμέσως πιὸ κάτω θὰ ξετυλίξουμε, ὑποχρεωτικὰ κατὰ κάποιον τρόπο, τὸ νῆμα τῶν σχέσεων τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ μὲ τὴν οἰκονομικὴ σκέψη στὴν Εὐρώπη. Καὶ συγκεκριμένα:

Τὸ 1754 ἰδρύεται στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Νεάπολης ἔδρα τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, στὴν ὁποία διορίζεται πρῶτος καθηγητῆς ὁ Ἰταλὸς ἱερωμένος

6. *Amour sacré, amour profane*, Gallimard, Idées, Παρίσι 1971, σ. 356.

φιλόσοφος Antonio Genovesi (1713-1769). 'Ως πρὸς τὴν ἔδρα τίποτε τὸ ἰδιαίτερο. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν πολιτικῶν καὶ οἰκονομικῶν σπουδῶν στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 18ου αἰῶνα εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὸ σχετικὸ ἐνδιαφέρον νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ στὸν πανεπιστημιακὸ χῶρο· ἀρχίζει λοιπὸν στὰ πανεπιστήμια τῆς Εὐρώπης ἡ ἱδρυση ἰδιαιτέρων ἐδρῶν. Στὴν Halle ἡ σχετικὴ ἔδρα ἱδρύεται τὸ 1727, στὴν Uppsala τὸ 1740, στὴ Βιέννη τὸ 1750, κ.ο.κ.⁷

Τὸ ἰδιαίτερο ἐστιάζεται στὸ πρόσωπο τοῦ πρώτου καθηγητῆ. Ὁ Genovesi εἶχε ἀρχίσει ἀρκετὰ ἑνωρὶς τὴν πανεπιστημιακὴ του καριέρα, ὡς καθηγητῆς στὴν ἀρχὴ τῆς Μεταφυσικῆς καὶ ἔπειτα τῆς Ἠθικῆς. Ὅταν, ἀργότερα ὅμως, ἐπιδιώκει νὰ καταλάβει τὴν ἔδρα τῆς Θεολογίας, κάτι ποὺ πολὺ τὸ ἤθελε, ἀπέτυχε. Βρῆκε ἀντίθετη τὴν Ἐκκλησία. Δικαιολογημένα γιὰ τὴν ἐποχὴ: σήμερον ὁ Genovesi θεωρεῖται «ἴσως ἡ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὴ μορφή τοῦ διαφωτισμένου καθολικισμοῦ».⁸ Περιπατητικὸς στὰ νιάτα του, εἶχε γίνεи ἔπειτα καρτεσιανός, καὶ στὴ συνέχεια γνώρισε τὴ σκέψη τοῦ Locke, τὴν ὁποία καὶ μερικῶς ἀποδέχθηκε. Ἀπὸ τὰ ἔργα του σημαντικότερο ὑπῆρξε *Τὰ στοιχεῖα Μεταφυσικῆς* (1743), τὸ ὁποῖο «ἄφησε ἐποχὴν» μὲν, ἀλλὰ χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν «ἐπικίνδυνον».⁹ Στὴ δεκαετία ὅμως ἀνάμεσα στὸ 1743 καὶ στὸ 1754 ὁ Genovesi ὄχι μόνον ἀλλάξε πορεία, ἀλλὰ βρέθηκε, ὅπως εἶδαμε, στοὺς ἀντίποδες. «Ἡ ἐκλογὴ ὅμως ἐνὸς Antonio Genovesi, νὰ μεταμορφωθεῖ δηλαδὴ ἀπὸ «*metafisico in mercadante*», ἦταν πολὺ περισσότερο ἀπὸ ἓνα ἀτομικὸ γεγονός: ἦταν ἡ ἀλλαγὴ μιᾶς κοινωνίας καὶ τῶν διανοουμένων της. Ὅχι πᾶν θεολογία, λογιόσυνη, καὶ ἀφηρημένη ἐπιστήμη ὡς οὐσιαστικὰ στοιχεῖα μιᾶς παιδείας, ἀλλὰ ἡ οἰκονομία, ἡ πολιτικὴ, ἓνα καινούριο δίκαιο, ἡ ἐφαρμοσμένη ἐπιστήμη».¹⁰ Χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ σημαίνει πὼς ἦταν δρόμος εὐκόλος. Ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο.

Ἡ ἐπιτυχία του στὴν καινούρια αὐτὴ σταδιοδρομία στάθηκε σημαντικὴ. Πέρα ἀπὸ τὶς ἐπιμέρους ἄλλες ποικίλες ἐργασίες του σὲ θέματα εἴτε κοινωνικὰ εἴτε οἰκονομικά, τὸ ἔργο του *Ὁμιλία γιὰ τὸν πραγματικὸ σκοπὸ τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν* θὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς τὸ μακρινόστο τοῦ Ἰτα-

7. G. Gusdorf, *L'avènement des sciences humaines au siècle des Lumières*, Payot, Παρίσι 1973, σ. 574.

8. P. Hazard, *La pensée européenne au XVIIIème siècle* 1, Παρίσι 1946, σ. 120.

9. Dino Carpanetto - Giuseppe Ricuperati, *Italy in the Age of Reason*, Longman, Λονδίνο 1987, σ. 253.

10. *Letteratura italiana*, 1. «Il letterato e le istituzioni», Einaudi, Τοῦρίνο 1982, σ. 928.

λικού Διαφωτισμοῦ τοῦ Νότου.¹¹ Συνεπῶς ἔτσι μᾶλλον πρέπει νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴ διαδρομὴ του: ὡς ἐξελικτικὴ πορεία. Ἀφοῦ «ἡ γέννηση τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας δὲν μεταφράζει μόνη τὴν πρόοδο τῆς γνώσης, τὴν τελειοποίησιν μεθόδων καὶ θεωριῶν. Ἡ σκέψις ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰ καινούρια συνείδηση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξέως. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν παραγωγή καὶ τὴν κατανάλωσιν τῶν ἀγαθῶν μαρτυρεῖ πῶς αὐτὰ ἐδῶ κέρδισαν μιὰν ὀρισμένην εὐκλείαν στὸ πεπρωμένο τῶν ἀνθρώπων. Ἡ μεσαιωνικὴ χριστιανικὴ παιδεία πρεσβεύει ὅτι περιφρονεῖ τὰ πλούτη αὐτοῦ τοῦ κόσμου· διδάσκει τὴν ἀνάγκη γιὰ τὸν πιστὸ νὰ περιοριστεῖ στὸ ἐλάχιστο βιοτικό, ἐπειδὴ βλέπει πῶς ἡ προσκόλλησις στὴν ὕλική πραγματικότητά εἶναι ἐμπόδιο στὴ σωτηρίαν. Αὐτὸς ὁ μοναστικὸς χαρακτήρα ἀσκητισμὸς ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰ τάξιν πραγμάτων ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ σπανιότητα ἢ ἀκόμη ἀπὸ τὴν ἑλλειψὴ κάθε λογῆς τροφίμων καὶ ἐμπορευμάτων». «Ὅταν ὅμως ἀργότερα ἄνοιξαν οἱ δρόμοι καὶ διακινήθηκαν τὰ ἀγαθὰ, ἀναπτύχθηκε «μιὰ νοοτροπία ποὺ ἀντὶ νὰ περιφρονεῖ τὰ πρόσκαιρα ἀγαθὰ, ποὺ εἶχαν θεωρηθεῖ πῶς δὲν εἶχαν πνευματικὴ ἀξία, καταπιάνεται μὲ τὰ πράγματα, γιὰ νὰ μεταμορφώσῃ τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον».¹² Ἀφοῦ ὅμως πρῶτα εὐαισθητοποιήσῃ τὴν κοινὴ γνώμη. Πόσο γλήγορα; Μᾶς τὸ λέει ὁ Βολταῖρος στὸ *Φιλοσοφικὸ λεξικόν* του, στὸ ἄρθρο γιὰ τὸ σιτάρι: «Γύρω στὰ 1750 τὸ ἔθνος μπουχτισμένο ἀπὸ στίχους, τραγωδίες, κωμωδίες, μυθιστορήματα, ὑπερες, ρομάντζες, ἡθικὰ ἀξιώματα πιὸ χιμαιρικὰ ἀκόμη, καθὼς καὶ διαμάχες γιὰ τὴ θεία χάρις καὶ τὴν παραφορὰ τῶν παθῶν, ἄρχισε νὰ συλλογίζεται γιὰ τὸ σιτάρι».¹³ Αὐτὲς οἱ συζητήσεις μεταφράζονται ὡς τὸ πρῶτο σκαλοπάτι τῶν ὕλικων ἀμφισβητήσεων τίς ὁποῖες προέβαλε ὁ Διαφωτισμός: «Φύσει γὰρ πῶς ὑπὸ τῆς χρείας ἄγεσθαι φιλεῖ τὸ ἀνθρώπειον».¹⁴ Βρίσκεται ὅμως ἀκόμη πολὺ μακριά, ὥστε νὰ ἀρχίσει νὰ ἔχει καὶ ἀπώτερες βλέψεις· νὰ ζητάει εἴτε τὴν καθολικὴ στοιχειώδη ἐκπαίδευση εἴτε ἀκόμη τὴ δημόσια βιβλιοθήκη καὶ τὰ δημόσια μουσεῖα.

Ὡστόσο, «ἡ μετακύλιση ἀπὸ τὸ μερκαντισμὸ τοῦ 17ου αἰῶνα πρὸς τὰ λεπτότερα οἰκονομικὰ τοῦ Διαφωτισμοῦ ἦρθε μὲ ἀργὰ καὶ ἐσκεμμένα βήματα καὶ σὲ ἓνα εὐρὺ μέτωπο· περιελάμβανε τὸν ἄββ Galiani καὶ τὸν Pietro Verri στὴν Ἰταλία, τὴ Σχολὴ τῶν Φυσιοκρατῶν στὴ Γαλλία, τοὺς Cameralist στὴ Βιέννη, τὸν David Hume καὶ τὸν Adam Smith στὴ Σκο-

11. Carpetto-Ricuperati, *Italy...*, ὁ.π., σ. 261.

12. Gusdorf, *L'avènement...*, ὁ.π., σ. 551.

13. *Αὐτόθι*, σ. 549.

14. Ε. Βούλγαρης, *Ἡ Λογικὴ*, Λεψία 1766, σ. 40.

τία». ¹⁵ Από αυτόν ακριβώς τόν κύκλο τοῦ Galiani καὶ τοῦ Verri προέρχεται ὁ Genovesi. Ἀντίστοιχη, ἄλλωστε, ἦταν καὶ ἡ πορεία τοῦ πρωτεργάτη τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, τοῦ Adam Smith: φιλόσοφος καὶ ἠθολόγος ὀφείλει τῇ διασημότητά του, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Πλοῦτο τῶν Ἑθνῶν (1776), στὸ ἔργο του *Ἡ θεωρία τῶν ἠθικῶν αἰσθημάτων*, ποὺ εἶδε τὸ φῶς τὸ 1759. «Ὁ Smith, γράφοντας τὸν Πλοῦτο, ἔγραφε γιὰ τὴν ἀναψυχή του. Μὲ αὐτὸ τὸ βιβλίο ὅμως ἔγινε ὁ πατέρας τῶν σύγχρονων οἰκονομικῶν. Γι' αὐτὸν ἡ ἀνακάλυψη τῶν οἰκονομικῶν προέκυψε ἀπὸ τὸ γενικὸ τοῦ ἔργο ὡς φιλοσόφου. Τὸ θέμα τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας τὸ πραγματεύθηκε ὡς μέρος τῶν μαθημάτων του γιὰ τὴν ἠθικὴ φιλοσοφία. Εἴμαστε συνεπῶς ἀπολύτως δικαιολογημένοι, ὅταν λέμε πὼς ἐθεμελίωσε τὴν οἰκονομικὴ ἐπιστήμη, ὅπως τὴν ξέρουμε, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἀρχαῖοι "Ἐλλήνες θεμελίωσαν τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες ἔξω ἀπὸ τὴν φιλοσοφία.» ¹⁶ Καὶ γιὰ νὰ γίνουμε, τέλος, δικαιοῦτοι, θὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε πὼς ἡ ἐποχὴ δὲν εἶχε τότε κανένα λόγο, ὥστε νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν ἀριστοτελικὴ διαίρεση τῆς φιλοσοφίας σὲ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ, ὅπου στὴν τελευταία συμπεριλαμβάνονται ἡ ἠθικὴ, ἡ οἰκονομικὴ καὶ ἡ πολιτικὴ. Σημασία ἔχει πλέον τὸ περιεχόμενο ποὺ παίρνει ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη. «Ἀνάμεσα στὶς ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κοινωνίας, ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία ἦταν ἀναμφίβολα ἡ πρώτη ποὺ νὰ ἀξίζει τὸ ὄνομα τῆς ἐπιστῆμης.» ¹⁷ Ἐτσι πολὺ γλήγορα θὰ ἀποβεῖ «περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἀπλὴ ἐπιστήμη τοῦ πλούτου· ἦταν ἡ ἐπιστήμη τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης.» ¹⁸

Ἦστερα ἀπὸ τὰ μακρὰ αὐτὰ καὶ ὑπερβαλλόντως —ἀπὸ τῇ φύση τῶν πραγμάτων— δάνεια προλεγόμενα, ὁ ἀναγνώστης θὰ ἔχει ἀντιληφθεῖ ἀσφαλῶς τὸ λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ἔλαβαν τὴ μορφή αὐτή: ἡ ἀνάπτυξη τῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν εἶναι καὶ αὐτὴ μιὰ ἀδιαφιλονίκητη κατὰκτηση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ. Δευτεροβάθμια, μᾶλλον, ἀφοῦ πρωτοβάθμια εἶναι πάντοτε ἡ φιλοσοφία, μιὰ καὶ αὐτὴ εἶχε νὰ ἀντιπαλαίσει τὴ μεγάλη ἀντίπαλο, τὴ θρησκεία. Στάθηκε ὅμως τέτοια ἡ ἐπιτυχία της, γιὰ κάποιους συνθετότερους μεταφυσικοθρησκευτικούς λόγους —τοὺς ὁποῖους ἀποφεύγω νὰ ἀναπτύξω ἐδῶ, γιὰ νὰ μὴν ἐπηρεάσω τὴ συνοχὴ τοῦ κειμένου— ὥστε μποροῦμε, χωρὶς ἐνδοιασμούς, πιστεύω, νὰ ἀποδεχθοῦμε τὴν παρατήρηση

15. Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation*, «The Science of Freedom», W. W. Norton and Co, Νέα Ὑόρκη 1977, σ. 347.

16. J. Bronowski - Bruce Mazlish, *The Western Intellectual Tradition*, Hutchinson, Λονδίνο 1960, σ. 336.

17. Gay, *The Enlightenment*, ὁ.π., σ. 345.

18. *Αὐτόθι*, σ. 351.

Γάλλου ιστορικοῦ, πὼς «Ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία τοῦ Διαφωτισμοῦ παίρνει συχνὰ τὸν τόνο καὶ τὴν περπατησιὰ μιᾶς τελετουργίας· τοὺς φυσιοκράτες τοὺς θεωροῦσαν οἱ ἀμύητοι σύγχρονοὶ τοὺς ὡς “αἴρεση” θρησκευτικὴ».¹⁹

Τὸ ὄνομα τοῦ Genovesi συνδέθηκε σχετικὰ ἐνωρὶς μὲ τὴ νεοελληνικὴ γραμματεία. Τὸ συνέδεσε ἡ προσωπικότητα τοῦ Εὐγένιου Βουλγάρη. Τὸ ἔργο του *Στοιχεῖα τῆς μεταφυσικῆς* ἀποτέλεσε ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ ἐγχειρίδια διδασκαλίας τοῦ Εὐγένιου, ὅπως δηλώνεται ἐμφαντικὰ στὸ ἐξώφυλλο τοῦ βιβλίου, ὅταν αὐτὸ τυπώνεται μετὰ τὸ θάνατο τοῦ μεταφραστῆ, τὸ 1806, ἀπὸ τοὺς Ζωσιμάδες, καὶ ὅπως ἐπίσης τεκμαίρεται ἀπὸ τὰ ἱκανὰ καὶ διάσπαρτα ἀνὰ τὸν ἐλληνικὸ χῶρο σωζώμενα χειρόγραφα τῆς μετάφρασης. «Ἐξελληνισθέντα μὲν ἐκ τῆς λατινίδος φωνῆς παρὰ τοῦ Πανιερωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως Ἱεροδιακόνου ἔτι ὄντος καὶ σχολαρχοῦντος ἐν τε Ἰωαννίνοις, καὶ ἐν τῇ Ἀθωνιάδι Ἀκαδημίᾳ καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρὸς ἀκρόασιν τῶν παρ’ αὐτῷ μαθητιώντων.» Τὸ πρωτότυπο ἔργο ἐκδίδεται λατινικὰ στὴν Ἰταλία σὲ τέσσερις τόμους. Οἱ τρεῖς πρῶτοι τὸ 1743, μὲ τὴν ὀντολογία, τὴν ψυχосоφία καὶ τὴ φυσικὴ θεολογία, ἐνῶ ὁ τέταρτος, μὲ τίς Ἀρχές τοῦ φυσικοῦ νόμου, τὸ 1751. Μιὰ νέα ἐκδοσις, ἡ τέταρτη αὐτῇ τῇ φορᾷ, θὰ δεῖ τὸ φῶς τὸ 1760-1763, σὲ πέντε τόμους καὶ μὲ διαφορετικὴ ταξινόμηση τῆς ὕλης. Ὁ Βουλγάρης καταπιάνεται ἀρκετὰ ἐνωρὶς μὲ τὴ μετάφρασή του, περίπου ἀπὸ τὸν ἴδιο χρόνον ποὺ κυκλοφορεῖ τὸ ἔργο στὴν Ἰταλία, ἀφοῦ ἡ περίοδος διδασκαλίας του στὰ Γιάννενα ἀνήκει στὸ χρονικὸ διάστημα 1742-1748. Σὲ μεταγενέστερο ἀνέκδοτο γράμμα του στὶς 18 Ἰουνίου 1752 ἐκθέτει ἀπὸ τὰ Γιάννενα πρὸς τὸν ἀρχιμανδρίτη τοῦ Παναγίου Τάφου Ἀγάπιο, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐκλεγεῖ πρῶτος διευθυντὴς τῆς Ἀθωνιάδας πρὶν ἀπὸ τὸν Εὐγένιο, τὰ σχετικὰ μὲ τὴ μετάφραση: «Ἐξεθέμην ἐλληνιστὶ καὶ τοῦ Γενουηνοῦ Ὀντοσοφίαν, καὶ ἀκολουθῶ νὰ ἐκθέτω τὴν Ψυχосоφίαν, ἧς ἤδη διεξῆλθον τεταρτημόριον. Τελειώσας αὐτὴν καὶ δοὺς εἰς ἀντιγραφὴν, ἂν λάβω μέσον ἐπιτήδειον, θέλω σοὶ τὴν πέμψει. Τὴν Φυσικὴν Θεολογίαν τοῦ αὐτοῦ δὲν ἔλαβον ἀκόμῃ, ὅμως τὴν προσμένω, καὶ γνώμην ἔχω τοῦ ποιῆσαι τὴν πραγματείαν ὅλην καὶ τελείαν καὶ τῶν περιττῶν καὶ ἀπροσφυνῶν, νὰ τὴν κάμω εἰς τὰ σχολεῖα μας εὐχρηστον. Ὄντας αὐτό, κατ’ ἐμὲ κριτὴν, ἐν σύγγραμμά δεξιότατον καὶ κάλλιστον, τοῦ ὁποῖου δύσκολον εἶναι νὰ προτιμήσῃ τινάς, ἢ τὸ εἶδος ἀπὸ τὴν ὕλην, ἢ τὴν ὕλην ἀπὸ τὴν μέθοδον.»²⁰

19. Gusdorf, *L'avènement*, ὁ.π., σ. 558.

20. Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη, κώδ. ὑπ’ ἀριθ. 3053, φ. 280 ε.

‘Ο Ίώσηπος Μοισιόδαξ, πού ξέρει ἀπὸ πρῶτο χέρι τὰ πράγματα, ἐρ-
χεται τὸ 1780 νὰ προσμαρτυρήσει, καταθέτοντας καὶ τὴ δική του γνώμη
γιὰ τὸν Ἰταλὸ φιλόσοφο: «Πρὸς τοῖς λοιποῖς συγγράμμασι, τὰ ὅποια φέ-
ρονται ὑπὸ τὸ τοιοῦτον ὄνομα, φημίζεται πολλὰ καὶ ἡ *Λογικοκριτική* Ἀν-
τωνίου τοῦ Γενουηνσίου, τὴν *Μεταφυσικὴν* τοῦ ὁποίου, τῆς πρώτης ἐκδό-
σεως ὅμως, μετέφρασε καὶ παρέδωκε καὶ ὁ κλεινὸς Εὐγένιος, διατρίβων
μέρος ἐν τοῖς Ἰωαννίνους καὶ μέρος ἐν τῇ Κοζάνῃ. Λέγω τῆς πρώτης ἐκ-
δόσεως, διότι ὁ ἐπίσημος ἀνὴρ, ὁ Γενουήνσιος, ἐπὶ ὕψιστον εἶτα τὴν *Με-
ταφυσικὴν* αὐτοῦ ἄχρι καὶ τοῦ τετραπλασίου, καὶ ἂν ὁ ἀνὴρ συνέγραφεν ἄλ-
λαχοῦ, μήτε εἶναι ἀμφιβολία πάντως πῶς ἐμελλε νὰ ἀπαρτίσῃ σύγγραμμά
τι μεταφυσικὸν πλήρες, καὶ τοιοῦτον, ὅποιον ἀπῆρτε αὐτὸ εἶτε ἡ ἀλήθεια
εἶτε ἡ χρεία τοῦ ἀληθοῦς φωτισμοῦ τῶν ἀνθρώπων.»²¹

Τὰ συμπεράσματα στὰ ὅποια μπορεῖ τώρα νὰ καταλήξει κανεὶς ἀπὸ
αὐτὲς τὶς μαρτυρίες ὡς πρὸς τὴν παρουσία τοῦ Genovesi στὸν ἐλληνικὸ
χῶρο εἶναι ἀξιόλογα. Προέχει ὅμως μιὰ γενικὴ παρατήρηση, συνισταμένη,
ἄλλωστε, τῆς γενικῆς αὐτῆς διαπίστωσης. Ὅταν ἡ λογισὺν ἐστράφηκε
συστηματικὰ πρὸς τὸν δυτικὸ κόσμον καὶ ἐζήτησε ἀπὸ αὐτὸν τὴν πνευμα-
τικὴ ἐπιβοήθειά του, εἶχε διαμορφωθεῖ ἤδη μιὰ πλεονεκτικὴ κατάσταση
γιὰ τὸν Νέο Ἑλληνισμὸ στὴν ὁποία εἶχε ἐμπλακεῖ ἀναπόφευκτα, καὶ ἀπὸ
τὴν ὁποία μόνον ὀφελὴ προσεπόρισε. Ἀναφέρομαι, φυσικὰ, στὸ μονόδρομο
τὸν ὁποῖο εἶχε δημιουργήσει ἡ ἰταλικὴ παιδεία γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Οἱ πολὺ
στενὲς πολιτικὲς σχέσεις τῆς Κρήτης καὶ τῶν Ἑπτανήσων μὲ τὴν Ἰταλία,
οἱ πολιτισμικοὶ δεσμοὶ πού εἶχαν ἐνώσει τὶς κατεχόμενες αὐτὲς περιοχὲς
μὲ τὴ μητρόπολιν, ἡ κατευθυνόμενη μετεκπαίδευση τῶν ὑπηκόων τῶν πε-
ριοχῶν κυρίως στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Πάδοβας, ὡς καὶ ἡ σχεδὸν μοναδι-
κότητα τῆς ἰταλικῆς γλώσσας ὡς ἐφόδιο ξενογλωσσίας γιὰ τοὺς Ἑλλη-
νες, θὰ μπορούσαν ἐνδεχομένως, ὅλα αὐτά, νὰ εἶχαν ἀποβεῖ κρίσιμα γιὰ
τὴν πνευματικὴ πορεία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, ἂν ἡ Ἰταλία, ὅταν παρέδι-
δε τὴ σκυτάλη τοῦ πολιτισμοῦ στὶς ἀνερχόμενες δυνάμεις τοῦ Βορρᾶ, δὲν
ἀνανέωνε, ὕστερα ἀπὸ κάποια, πρόσκαιρη κάμψη, τοὺς δεσμούς της μὲ
τὶς νέες δυνάμεις. Τὸ φαινόμενο στὴν εὐρύτερη ἐκφρασὴ του ἔχει τίτλο,
«Ἡ ἀνανέωση τοῦ διαλόγου ἀνάμεσα στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Εὐρώπη: πνευ-
ματικὰ καὶ παιδευτικὰ θέσμινα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα ἕως τὶς πρῶτες
δεκαετίες τοῦ 18ου αἰῶνα»,²² ἐνῶ στὴ στενότερη ἐκφράζεται μὲ τὸν ὅρο

21. Ἰώσηπος ὁ Μοισιόδαξ, *Ἀπολογία*, ἐπιμ. Ἀλκης Ἀγγέλου, Ἑρμῆς, Ν.Ε.Β.,
Ἀθήνα 1976, σ. 114-5.

22. Εἶναι ὁ τίτλος τοῦ κεφ. 6 (β' μέρος) τοῦ ἔργου τοῦ Carpetto-Ricuperati,
Italy, ὁ.π., σ. 78 ἐ.

Ἀγγλομανία.²³ Ἡ περίοδος ὅμως αὐτὴ εἶναι ἐκείνη ἀκριβῶς κατὰ τὴν ὁποία καὶ πυκνώνουν οἱ πολιτισμικὲς σχέσεις τοῦ εὐρύτερου Ἑλληνισμοῦ πλεόν μετὰ τὴν Ἰταλία. Ἔτσι καὶ μετὰ τὸν μεσάζοντα λοιπὸν αὐτὸν ρόλο τῆς Ἰταλίας, ὁ Νέος Ἑλληνισμὸς καρπώθηκε ἄνετα καὶ πλούσια τοὺς καρποὺς τῆς Εὐρώπης. Ἰσως καὶ πολὺ καλύτερα καὶ ἀμεσότερα παρὰ ἂν εἶχε ἐπιδιώξει ὁ ἴδιος ὁ Ἑλληνισμὸς τὴ συγκομιδὴν.

Γιατὶ μπορεῖ τὰ φιλτραρισμένα προϊόντα τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας νὰ ὑπόκεινται σὲ κάποιες σχετικὲς ἀλλοιώσεις, ὥστόσο, ἂν ἀναλογισθεῖ κανεὶς πόσο ὀδυνηρὴ, ἀργόρυθμη καὶ ἐξαιρετικὰ δύσκολη θὰ ἦταν μιὰ παρόμοια ἐπιλογὴ ἀπὸ τὸν εὐρωπαϊκὸν χῶρο, τότε ἴσως μπορεῖ νὰ ἐκτιμήσῃ γιατί π.χ. ἡ Μεταφυσικὴ τοῦ Genovesi γνώρισε τέτοια ἀκμὴ στὴν Ἑλλάδα· «ὕπῃρξε ἓνα ἔργο ποὺ εἶχε τῆξι· καὶ εἶχε συγχωνεύσει τίς θεωρίας καὶ τίς ἀρχὲς τοῦ Bacon, τοῦ Descartes, τοῦ Leibnitz καὶ τοῦ Locke». Γι' αὐτό, ἄλλωστε, καὶ εἶχε χαρακτηριθεῖ αἰρετικόν. Τὸ ὄνομα τοῦ Genovesi δὲν τιμᾶται — μετὰ τὸν τρόπο ποὺ εἶδαμε — τόσο ἀπὸ τὸν Βούλγαρη ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Μοισιόδωκα, ἀλλὰ γνωρίζει μιὰ δεύτερη ἐπιτυχία, πολλὰ χρόνια ἀργότερα, ὅταν ξαναμεταφράζεται καὶ ἐκδίδεται ἑλληνικὰ τὸ 1802.²⁴ Δίπλα σὲ αὐτὰ ὅμως τὰ συμπεράσματα καὶ σὲ ἀρκετὰ ἄλλα ἀκόμη, στὰ ὁποῖα θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγηθεῖ κανεὶς ἂν ἤθελε νὰ ὁλοκληρώσῃ τὸ θέμα στὸν ἑλληνικὸν χῶρο, ἐκεῖνο ποὺ προέχει νὰ ἐπισημανθεῖ ἐδῶ, γιὰ νὰ μὴν ἀπομακρυνθοῦμε ἀπὸ τὴ βασικὴ γραμμὴ τοῦ μελετήματος, εἶναι τὸ ἀκόλουθο: ἡ μέριμνα ποὺ δείχνει ὁ ἴδιος ὁ Ἰταλὸς γιὰ τὴν τύχη τοῦ ἔργου του, μετὰ τὴ μεταγενέστερη ἐπεξεργασία του καὶ τὴν ἀνανεωμένη ἔκδοσή, μαρτυρεῖ πῶς ἡ νέα δραστηριότητά του, στὸ χῶρο τῆς οἰκονομικῆς φιλοσοφίας, δὲν τὸν ἔχει ἀποξενώσει ἀπὸ τὰ βασικὰ του ἐνδιαφέροντα. Τὰ νέα του ὅμως ἐνδιαφέροντα μοιάζουν νὰ εἶναι ἀπροσδιόνυσα γιὰ τοὺς Νεοέλληνες.

Γνωρίζουμε ὅτι ὁ Βούλγαρης διανύει ἄνετα βιολογικὰ ὀλόκληρο τὸν Εὐρωπαϊκὸν Διαφωτισμό. Τὸν παρακολουθεῖ μέσα ἀπὸ τίς ποικίλες περιπέτειές του, ποὺ ἔγιναν καὶ δικές του ἰδεολογικὲς περιπέτειες. Ξέρου-

23. Βλ. σχετικὰ τὸ ἔργο τοῦ Arturo Graf, *L'Anglomania e l'influsso inglese in Italia nel secolo XVIII*, Τοῦρῖνο 1911.

24. *Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς...* ὑπὸ Ἀντωνίου Ἰερονησιόου... διδασκάλου τῆς Ἑθικῆς καὶ Οἰκονομικῆς. Ἡ μετάφραση ἀπὸ τὰ ἰταλικά. Μεταφραστής, σύμφωνα μετὰ τὸν Δ. Γκίνην, ὁ Ἀθανάσιος Πάριος. Μιὰ ἀνεξαρτίβωτη, τέλος, μαρτυρία ἀνέφερε πῶς ὁ Τρύφων Μετσοβίτης, «φίλος τοῦ Εὐγενίου ἀρχαῖος καὶ ἐπιστήσιος» (Παναγιώτης Ἀραβαντινός, *Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*, εἰσαγωγὴ-ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρᾶς, Γιάννενα 1960, σ. 284) μετέφρασε τὴ *Λογικὴ* τοῦ Genovesi (Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ἔκδοσις Γ. Κρέμος, Ἀθήνα 1872, σ. 539).

με ότι άργά, τὸ 1763, δηλαδή σὲ ἡλικία 47 χρονῶν, εἶναι ἐγκαταστημένος στὴ Γερμανία καὶ συμπληρώνει τὴν παιδεία του, μιὰ παιδεία ὅμως ἔξω ἀπὸ κάθε γνωστὸ μέτρο, καὶ μὲ ἓνα δυναμισμὸ ἔξω ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς. Βρίσκεται λοιπὸν μέσα στὴν καρδιά τῆς Εὐρώπης καὶ φυσικὸ εἶναι νὰ ἔχει ἐνημερωθεῖ γιὰ τὴν ἀνατρεπτικὴ ὡς πρὸς τὴ φιλοσοφία παρουσία τῆς οἰκονομικῆς σκέψης. Ποιὸ τὸ ἀποτέλεσμα; Πρὶν ὀδηγηθοῦμε στὴν ἀπάντηση, φρόνιμο εἶναι νὰ ἐξηγητήσουμε τὸν ἴδιον.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ Βούλγαρης εἶναι ὁ πρῶτος, μὲ τίς ἀπροσμέτρητες πνευματικὲς ικανότητες ποὺ διαθέτει, ποὺ θὰ ἐπιδιώξει νὰ ἐπιβάλλει ἓνα ὀλοκληρωμένο ἀνανεωτικὸ πρόγραμμα στὴ νεοελληνικὴ πνευματικὴ ζωὴ, μέσα ἀπὸ τὴν Εὐρώπῃ τοῦ Διαφωτισμοῦ. "Ὅλα αὐτὰ βέβαια, καταρχήν, μέσα ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς ἐκπαίδευσης. Ἐκεῖ θὰ ἐπιχειρήσει νὰ προβάλλει ἓνα πλῆρες φιλοσοφικὸ σύστημα, στὸ σχῆμα ἀκόμη τῆς παράδοσης, ἐκεῖ θὰ περάσει καὶ τὴ συστηματικὴ διδασκαλία τῶν μαθηματικῶν καὶ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Δὲν θὰ περιορισθεῖ ὅμως ἐδῶ: μέσα στὸ πνεῦμα θεωρίας τοῦ συνόλου τῆς πνευματικῆς ζωῆς ποὺ χαρακτηρίζει τὸ ἔργο του, θὰ ἐνδιαφερθεῖ —μὲ τίς ἀνεξήγητες γιὰ μᾶς σήμερα δυνατότητες τοῦ νὰ ἐνημερώνεται μὲ πληρότητα καὶ ταχύτητα στὴ γενικότερη εὐρωπαϊκὴ διακίνηση τῶν ἰδεῶν— καὶ σὲ ὅ,τι μὲ ὁποιοδήποτε τρόπο ἀγκαλιάζει ὁ Εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμός. Καὶ εἶναι γνωστὸ, βέβαια, πὼς ἡ ἐξελικτικὴ πορεία τοῦ κινήματος στὴν Εὐρώπῃ μετατόπισε πολὺ γρήγορα τὴ σκέψι ἀπὸ τὴ θεωρία στὰ πράγματα, δηλαδή στὰ πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ θέματα, καὶ πὼς ἡ μεταβολὴ αὐτὴ ὀλοκληρώνεται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα, ὅταν τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπλώνονται καὶ στὴν οἰκονομικὴ σκέψι, καὶ εἰδικότερα στὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία. Ἡ σημαντικὴ αὐτὴ ὀλοκλήρωση στηρίχθηκε βασικὰ στὸν Γάλλο φιλόσοφο Montesquieu, καὶ εἰδικότερα στὸ ἔργο του *Esprit des lois*. Ἡ ἱστορία τὸν σηματοδοτεῖ ὡς τὸν συγγραφέα ποὺ ἄσκησε τὴ μεγαλύτερη ἐπίδραση στὸν 18ο αἰῶνα —περισσότερο κι ἀπὸ τὸν Βολταῖρο δηλαδή— καὶ ἡ εὐρωπαϊκὴ διανόηση, μὲ τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Beccaria «ὁ ἀθάνατος Montesquieu», ἐφάνέρωσε τὸ μέτρο τῆς ἐκτίμησής της.²⁵

Μὲ τίς προϋποθέσεις ποὺ προανάφερα λίγο πὺ πάνω, θὰ ἔπρεπε ἐκ προοιμίου νὰ δεχθοῦμε τὴ γνωριμία τοῦ ἔργου τοῦ Γάλλου φιλόσοφου ἀπὸ τὸν Βούλγαρη, ἔστω κι ἂν μᾶς ἔλειπε ὁποιαδήποτε σχετικὴ συγκεκριμένη μαρτυρία. Ὁ Βούλγαρης ὡς τὰ βαθιά του γηρατειὰ παραμένει μάχιμος καὶ φυσικὰ ἐνήμερος. Ἡ εἰκόνα του ποὺ μᾶς χαρίζει τὸ 1800 ὁ Ρῶσος συνομι-

25. Gay, *The Enlightenment*, ὁ.π., σ. 325.

λητής του ιερομόναχος Εὐγένιος στὴν Πετρούπολη τὸν ἐκφράζει: «Πολ-
λάκις μέχρι ὑπερβολῆς καταθλίβω αὐτὸν ἐκφράζων τὴν λύπην μου ἐπὶ τῇ
ἐκπτώσει τῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι. “Ὁχι, ὄχι”, ἀνακράζει μετὰ ζωνρότη-
τος, “τὰ φυσικὰ προτερήματα τῶν Ἑλλήνων δὲν ἡφανίσθησαν, ἐν Ἑλλάδι
δὲν ὑπάρχει ἔλλειψις μεγαλονοίας ἐν οἰσθήμερον κλάδῳ τῶν ἐπιστημῶν”,
καὶ λέγων ταῦτα τρέχει ὑποτρέμων πρὸς τὴν βιβλιοθήκην, ἀρπάζει βιβλία
καί, “Ἰδοὺ σύγγραμμα μαθηματικὸν τέως γραφὲν ὑπὸ τινος Ἑλλήνος· ἰδοὺ
θεολογικὴ πραγματεία γραφεῖσα ἐν Ἀθῶνι καὶ ἐκδοθεῖσα ἐν Βενετίᾳ· ἰδοὺ
φιλοσοφικὸν σύστημα ὑπ’ ἐμοῦ μεταφρασθὲν ἐν τῇ Ἀθωνιάδι”...». ²⁶

Τὰ βήματά του ὅμως πρὸς τὴ Ρωσία, μὲ τὴν ὀριστικὴν του ἐγκατά-
στασιν ἐκεῖ, τὰ εἶχε ὁδηγήσει ἔμμεσα ὁ Montesquieu. Ὁ Βούλγαρης ἀφη-
γεῖται σὲ ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ 1771 τὰ σχετικὰ: «Πρὸ δύο χρόνων καὶ
ἐπέκεινα πολλά παρὰ τῆς Μεγάλης Αὐγούστης ἔδωκάν μοι νὰ ἐλπίζω τινὲς
τῶν ἐκεῖ ἐγκρίτων, ἐμοὶ εὐνούστατοι, ἐὰν θελήσω νὰ ἀπέλθω εἰς τὴν ἐπ’
ὀνόματι τοῦ Κορυφαίου τιμωμένην μητρόπολιν, ὅπερ ἐγὼ ἕως τοῦ νῦν τὸ
ἀπέφυγον! Πέρυσι ἀπεστάλη μοι τὸ παρ’ αὐτῆς τῆς Μεγάλης συνταχθὲν
εἰς νομοθεσίαν τοῦ Κράτους βιβλίον, διὰ νὰ τὸ ἐρμηνεύσω ἐκ τῆς Γαλλικῆς
εἰς τὴν γλῶσσαν τὴν ἡμετέραν, καὶ προσετάγην ἐξ αὐτῆς τῆς Αὐλῆς νὰ
ἀφιερῶσω τὴν μετάφρασιν εἰς τὴν Αὐτοκρατορικὴν Μεγαλειότητα. Ὑπή-
κουσα, ἔστειλα τὸ ἔργον τετελειωμένον κατὰ τὸ παρελθὸν Πάσχα καὶ εἰς
αὐτὸ εὐηρέστησα, παρὰ πᾶσαν ἐλπίδα. Τεκμήριον, ὅτι τὸ κράτος αὐτῆς
ἐπεμψέ μοι τὸν παρελθόντα Αὐγουστον ὅσον δέκα πούγγια εἰς ἀνταπόδοσιν
τοῦ κόπου μου. Πρὸς τοῦτοις δὲ ἐπροβάλλθη μοι, νὰ ἀναδεχθῶ καὶ τὴν τοῦ
νεωστὶ ἰδρυθέντος ἐκεῖ Αὐτοκρατορικοῦ Φροντιστηρίου, ἐπὶ παιδεύσει τῶν
εὐγενῶν, ἐπιστασίαν.» ²⁷ Ἡ συνέχεια εἶναι πολὺ γνωστὴ, καὶ δὲν μᾶς ἐν-
διαφέρει, ἀλλωστε, ἔδῳ. Ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, καὶ εἶναι πανθομολο-
γούμενον, εἶναι ἄλλο: τὸ ἔργο τῆς Αἰκατερίνης «δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ
μιὰ συλλογὴ ἀπὸ ἀξιώματα, σὲ μιὰ σειρὰ παραγράφων, μιὰ πολιτικὴ καὶ
φιλοσοφικὴ ἀνθολογία, μὲ προορισμὸ νὰ κατευθύνει τοὺς μελλοντικούς νο-
μοθέτες στὴν σύνταξιν τοῦ νέου Κώδικα γιὰ τὴ Ρωσία. Ἀλλὰ ἀπὸ τίς
πεντακόσιες εἰκοσιῆξιν αὐτὲς παραγράφους, μόνον περισσότερες ἀπὸ τίς μι-
σὲς εἶναι δάνεια ἀπὸ τὸν Montesquieu· τίς ὑπόλοιπες ἔχει πάρει, τίς ἔχει
ἀντιγράψει σχεδὸν κατὰ γράμμα, ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Beccaria *Περὶ ἀδικη-
μάτων καὶ ποινῶν*. Ἡ ἴδια, ἀλλωστε, ἡ Αἰκατερίνη ὁμολογεῖ σὲ ἐπιστολὴ
τῆς πρὸς τὸν Γάλλο φιλόσοφο D’Alembert (1765) τὸ “δανεισμὸ” τῆς:

26. Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1887, Ἀθήνα 1888, σ. 364-5.

27. Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη, κώδ. ὑπ’ ἀριθ. 2390, σ. 727.

«Γιὰ τὴν ὠφέλεια τῆς Αὐτοκρατορίας μου ἐλεηλάτησα τὸν πρόεδρο de Montesquieu, χωρὶς νὰ τὸν ὀνοματίσω. Ἐλπίζω πὼς ἂν μὲ βλέπει ἀπὸ τὸν ἄλλο κόσμον νὰ ἐργάζομαι, θὰ μοῦ συγχωρέσει αὐτὴν τὴν πλαστογραφία γιὰ τὸ καλὸ ποὺ θὰ προέλθει γιὰ εἴκοσι ἑκατομμύρια ἀνθρώπους. Ἀγαποῦσε πολὺ τοὺς ἀνθρώπους γιὰ νὰ μοῦ κακιώσει γι' αὐτό. Τὸ βιβλίον του εἶναι ἡ Σύνοψή μου.»²⁸

Συνεπῶς ἡ γνώση τόσο τοῦ ἔργου τοῦ Genovesi ὅσο καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Montesquieu πρέπει νὰ ἔδωσαν ἀργότερα τὴ δυνατότητα στὸν Βούλγαρον νὰ ἀντιληφθεῖ τὴ μεγάλη πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς· ὁ Adam Smith «ἐστρεψε τὴν αὐτονομία τῶν φιλοσοφικῶν θεμάτων σὲ οἰκονομικὰ θέματα ποὺ τὰ χειρίζεσαι φιλοσοφικῶς».²⁹ Ἐμεινε, ὅμως, παρὰ τὴν ἀναμφισβήτητη ἐνημερότητά του, ὑπεράγαν θεωρητικὸς. Μπορεῖ ἡ σταδιοδρομία του νὰ ἔλαβε τὸν πολιτικὸ χαρακτήρα ποὺ ξέρομε, ἀλλὰ τὰ σχετικὰ ἐνδιαφέροντά του περιορίσθηκαν μᾶλλον στὸ ἐθνικὸ ἐπίπεδο, χωρὶς νὰ μᾶς δώσει τεκμήρια πὼς ἡ σκέψη του κάποια στιγμή κοινωνικοποιήθηκε. Οἱ λόγοι; Μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ πολλοὶ καὶ ποικίλοι. Μπορεῖ νὰ ἔμεινε, παρὰ τὴ σίγουρη ἐνημέρωσή του, ἕνας ὑπεράγαν θεωρητικὸς τῆς φιλοσοφίας· μπορεῖ νὰ μὴ δεχόταν ἡ συνείδησή του ἀκόμη —παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι κινεῖται σὲ ὑψηλὲς σφαῖρες ἐξουσίας— νὰ ἀντιστρέψει τὴ θέση τῶν ὄρων ἐξουσία-οἰκονομία, καὶ νὰ συνειδητοποιήσει ἔτσι τὸ νέο μῆνυμα τῶν καιρῶν· μπορεῖ νὰ συνέρρεζαν ἐπιπλέον καὶ ἄλλοι ἄγνωστοι ἀκόμη γιὰ τὴν ἔρευνα παράγοντες. Πολλὰ εἶναι πιθανά. Θὰ ἦταν ὅμως μάταιο καὶ ἄσκοπο νὰ τραποῦμε πρὸς τὴν πιθανολογία. Προτιμότερο, καὶ ἀποτελεσματικότερο ἴσως, εἶναι νὰ παρακολουθήσουμε τὴ συνέχεια. Ἀλλωστε, ἔχουμε τὴν καλὴ τύχη νὰ τὴν ἀναζητήσουμε στὸ πρόσωπο μιᾶς ἄλλης ἰδιοσυγκρασίας, ἑνὸς ἄλλου ἐκπροσώπου τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ στὸ κάτω κάτω εἶναι καὶ ἐκεῖνος ποὺ ἄσκησε τὴν ἐντονότερη —καλόπιστη ὅμως— κριτικὴ στὸ ἔργο τοῦ δασκάλου του. Πρόκειται φυσικὰ γιὰ τὸν Ἰώσηπο Μοισιόδαχα.

Αὐτὸς κι ἂν πατάει στέρεα καὶ μὲ τὰ δύο πόδια στὸ ἔδαφος τῆς οἰκονομίας, μέσα πάντοτε ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς παιδείας. Ὅλη ἡ ζωὴ καὶ ἡ δράση του μαρτυροῦν τὸ πάθος μὲ τὸ ὁποῖο ἀντιμετώπισε τὸ οἰκονομικὸ θέμα στὴν ἐκπαίδευση. Καὶ ἦταν κυρίως οἰκονομικὸ τὸ μεγάλο της πρόβλημα. Ρεαλιστής, δραστήριος, πρακτικὸς, ἔρχεται σὲ ἄμεση ἀντίθεση πρὸς

28. K. Waliszewski, *Le roman d'une Imperatrice. Catherine II de Russie*, Παρίσι 1893, σ. 331-2.

29. Bronowski-Mazlish, *The Western... Tradition*, ὁ.π., σ. 342.

τὴν συμπεριφορὰ πού ἔδειξε ὁ δάσκαλός του ὁ Βούλγαρης, πού δὲν κατόρθωσε —μέσα ἀπὸ τίς γνωστές, βέβαια, ποικίλες ἀντιδράσεις— νὰ ἀντιμετωπίσει καὶ πρακτικὰ τὸ μεγάλο ἐκπαιδευτικὸ ἔργο τῆς ζωῆς του, τὴν Ἀθωνιάδα. Διαφορὰ ἰδιοσυγκρασίας, ἀσφαλῶς, ὀπτικῆς, ἀλλὰ καὶ γενικότερης συμπεριφορᾶς στὸ οἰκονομικὸ θέμα. Μποροῦμε, δηλαδή, νὰ ἰδεασθοῦμε τὸν Βούλγαρη νὰ διατυπώνει σὲ ἔργο του προτάσεις, ὅπως ἡ ἀκόλουθη τοῦ Μοισιόδακα; «Αἱ Σφαῖραι, αἵτινες εὗρισκονται παρ' ἡμῖν ἐν χρήσει... εἶναι αἱ πᾶσαι κατεσκευασμένοι ἐν τῇ Γερμανίᾳ. Ἐλαττωματικαὶ καταφωρῶνται ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον αἱ τοιαῦται Σφαῖραι. Οἱ Γερμανοὶ ἀκολουθοῦσι ἐν ταῖς τοιοῦτοις ταῖς Γάλλοις, καί, ὄντες δυσκίνητοι φύσει, μῆτε μιμοῦνται ἐν ταῖς δέουσιν ἐκείνους, τοὺς ὁποίους μιμοῦνται, εἰ μὴ μετὰ παρέλευσιν χρόνου πολλοῦ... Ὅστις ἀξιῶ νὰ γεωγραφῇ ἐπὶ Σφαίρας πλήρους καὶ ἡκριβωμένης... πρέπει νὰ φροντίζη αὐτὴν... κατ' ἐξοχὴν... ἀπὸ τῆς Ἀγγλίας... Ὅσοι Ἕλληνες φιλεπιστήμονες κατοικοῦσιν ἐν ταῖς παραλίαις... ἔχουσι τὴν εὐκαιρίαν, νὰ προμηθευθῶσιν ὑπὸ Σφαιρῶν ἀγγλικῶν διὰ μέσου ἐμπόρων Ἀγγλῶν.»³⁰ Ἐνα χρόνο πρὶν στὸ μαχητικὸ του κείμενο, τὴν Ἀπολογία, εἶναι ἀκόμη πιὸ ἄμεσος: «Ἡ κατάστασις ἡμῶν εἶναι πτωχή, ἀθλία· μῆτε συγχωρεῖ πάντως νὰ ἔχωμεν θέατρα πειραματικὰ πλήρη, ἢ τὰ ὄργανα τῆς Μαθηματικῆς πάντα, πλὴν καὶ τοιαύτη, ὅποια εἶναι, οὔτε κωλύει ἡμᾶς νὰ ἔχωμεν, τουλάχιστον, τὰ μᾶλλον εὐωνητότερα, τὰ μᾶλλον κοινότερα ὄργανα [τὰ ἀπαριθμεῖ]. Πάντα ταῦτα... δύνανται νὰ ἀγορασθῶσι διὰ ἑκατὸν τεσσαράκοντα ἢ διὰ ἑκατὸν πεντήκοντα γροσίων τὸ περισσότερον.»³¹

Ἡ διαφορὰ ἡλικίας πού τοὺς χωρίζει εἶναι μικρή. Τὰ προβλήματα τῆς ἐκπαίδευσης ὅμως μεγάλα καὶ βραδυποροῦν πρὸς τὴ λύση τους. Ὅταν ὁ μαθητὴς θὰ τραπεῖ ἔστω καὶ γκρινιάζοντας —«ἐγώ, ἀφυῆς μὲν ἐν τῇ σχολῇ, πεφυκὼς δὲ ὅπωςδὴποτε ἐν τῇ συγγραφῇ»³²— πρὸς τὴν ἐκπαίδευση, θὰ φανεῖ ἀμέσως ἡ διαφορὰ πού τοὺς χωρίζει. Κυρίως στὴ γλώσσα. Στὴ βάση εἶναι σύμφωνοι καὶ οἱ δύο, καθὼς θὰ βρεθοῦν σύμφωνοι καὶ ὅλοι ὅσοι θὰ δοκιμασθοῦν στὸ ἴδιο θέμα. Τὴ συμφωνία αὕτὴ ἐκφράζει πεντακάθαρα ὁ Βούλγαρης τὸ 1774, στὸν Πρόλογο τῆς Εἰσήγησής πού ἀναφέραμε ἥδη, ἔργο δηλαδή ὃχι αὐστηρὰ ἐπιστημονικόν: «Προστίθεται ἐδῶ εὐλόγως καὶ τῆς κοινῆς ταύτης ἡμῶν Διαλέκτου ἡ ἀδυναμία καὶ ἡ ἀτελειότης. Ἡ γλῶσσα τὴν ὁποίαν οἱ νῦν Ἕλληνες λαλοῦμεν, ἂν τύχη μάλι-

30. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, Βιέννη 1781, σ. 162-3.

31. *Ο.π.*, σ. 32.

32. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὁ.π., σ. χ.

στα ή από τῶν τριόδων, οἷαν ἔχει ἐν χρήσει ὁ χυδαῖος λαός, εἶναι ἀνυποφώρητος καί τερατώδης εἰς τοὺς εἰδήμονας τῆς παλαιᾶς ἐκείνης τῆς Ἑλληνικῆς, ἀπὸ τὸ ἐν μέρος νὰ ἀκουσθῇ, διὰ τὴν τῶν ξενικῶν καὶ βαρβάρων ὀνομάτων ἀνάμιξιν, εἶναι ἀνίκανος καὶ ἀσθενῆς ἀπὸ τὸ ἄλλο, νὰ παραστήσῃ τὸ προκείμενον νόημα, διὰ τὴν τῶν ἀναγκαίων λέξεων καὶ φράσεων ἔλλειψιν. Διὰ νὰ θεραπεύσῃ τις ὁπωσοῦν καὶ ἐκείνην τὴν τραχύτητα καὶ ἀνωμαλίαν, καὶ ταύτην τὴν ἀδυναμίαν καὶ ἔνδειαν, πρέπει νὰ ἀνατρέχῃ συχνὰ εἰς τὴν Ἀρχαιότεραν ἐκείνην, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἡ νεωτέρα αὕτη ἐξέκλινεν καὶ διεφθάρῃ καὶ γίνεται μία γλῶσσα μέση, ὀλιγώτερον μὲν βαρβαρίζουσα καὶ σολοικίζουσα, περισσώτερον δὲ ἰσχύουσα, καὶ τὴν χρεῖαν ἀναπληροῦσα· μία γλῶσσα, κατὰ μὲν τὰ ὀνόματα, τὸ περισσώτερον Ἑλληνική, κατὰ δὲ τὴν σύνταξιν καὶ τὸ ὕφος εἰς τὴν ἰδιοτροπίαν τῶν Εὐρωπαϊῶν γλωσσῶν πλησιάζουσα. Τοιαύτην τινὰ Διάλεκτον ἔχουσιν ἐν χρήσει, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καὶ οἱ παρ' ἡμῖν πεπαιδευμένοι καὶ ταύτην ἐπὶ τοῦ παρόντος προέκριναν καὶ ἐγώ.»³³

Ἡ συμφωνία ὅμως αὕτη δὲν ἐμπόδισε καθόλου τὸν Βούλγαρη, ὅταν ὁ τέως μαθητῆς του θὰ μεταφράσῃ τὸ 1761 σὲ αὐτὴν τὴ μέση γλῶσσα ἓνα φιλοσοφικὸ ἔργο, τὴν *Ἠθική* τοῦ Muratori, νὰ τὸν κατακεραυνώσει λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1766, στὴ *Λογική* του, καὶ ἀκριβῶς στὴν πρώτη Προδιατριβή (*Ὅπως τε παρεσκευασμένον ἦκειν χρὴ εἰς φιλοσοφίαν καὶ πῶς αὐτὴν μετιτέον*) μὲ ἐκεῖνο τὸ περίφημο «ἐκσυρικτέο... τὰ χυδαῖστὶ φιλοσοφεῖν ἐπαγγελλόμενα βιβλιδάρια, τῆς Ἑλλάδος φωνῆς ὡς οἷόν τε ἐπιμελουμένους, ἥς ἄνευ, οὐδὲ τῶν πάλοι πεφιλοσοφηκότων ἐστὶν ἀπόνασθαι».³⁴ Ἡ διάσταση ἔχει τώρα ἀρχίσει καὶ τὸ χάσμα ποὺ θὰ τοὺς χωρίσει, ὅσο πηγαίνει καὶ θὰ μεγαλώνει. Μιὰ διαφορετικὴ νοοτροπία γεννιέται. Ὁ κλειστὸς ἕως τώρα χῶρος τῆς ἀνώτερης ἐκπαίδευσης, μὲ ἀξέπεραστο φραγμὸ τῇ γλῶσσᾳ, ἀνοίγει μὲ τὸν Μοισιόδακα καὶ γίνεται προσπελάσιμος, γιὰ ὅποιον ἔχει τὴν ἔφεση καὶ τὴ διάθεση νὰ τὸν γνωρίσει. Ἡ πρόκληση εἶναι σπουδαία, ἰδιαίτερα γιὰ ὅποιον βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὸν ἄερα ποὺ πνέει στὴν Εὐρώπη. «Τὰ εὐρωπαϊᾶ ἔθνη εἶναι πλησιέστατα ἡμῖν», θὰ τονίσει στὴν *Ἀπολογία* του,³⁵ καὶ οὐσιαστικὰ καὶ μεταφορικὰ. Αὐτὴν ὅμως τὴν ἐπίκληση ξέρεи σὲ ποιὸς τὴν ἀπευθύνει ὁ Μοισιόδαξ. Σὲ ἐκείνους ἀκριβῶς τοὺς ὁποίους ἐνδιαφέρεται νὰ συγκινήσει, καὶ μπορεῖ νὰ

33. Εἰσήγησις τῆς Αὐτοκρατορικῆς Μεγαλειότητος Αἰκατερίνας πρὸς τὴν ἐπιταχθεῖσαν ἐπιτροπὴν ἐπὶ τῇ ἐκθέσει τοῦ προβλήματος ἐνὸς νεαροῦ Νομικοῦ Κώδικος, Μόσχα 1770, "Πρὸς τὸν ἀναγνώσκοντα".

34. *Λογική*, ὁ.π., σ. 49.

35. *Ἀπολογία*, ὁ.π., σ. 156.

τοὺς συγκινηθεῖ. Εἶναι ἡ περίοδος τῆς καθαρὰ εὐρωπαϊκῆς θητείας του. Βρίσκεται στὴν καρδιά τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὸ 1759 καὶ θὰ παραμείνει ἐκεῖ γιὰ ἑξὶ περίπου χρόνια. Ἀνάμεσα σὲ Ἰταλία καὶ Αὐстроουγγαρία. Στὰ ἴδια αὐτὰ περίπου χρόνια, γιὰ μικρότερο ὅμως διάστημα θὰ βρεθεῖ, ὅπως εἶδαμε, ὀριστικὰ ξεκομμένος πιά ἀπὸ τὸν τόπο του καὶ ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης. Καὶ οἱ δύο γιὰ τὸν ἴδιο λόγο. Ἐνημερώνονται στὴν ἐπιστήμη τους καὶ φροντίζουν τὴν ἐκδοσὴ τῶν ἔργων τους. Καὶ τὸν Βούλγαρη θὰ πρέπει νὰ τὸν φαντασθοῦμε νὰ ζεῖ μέσα στὰ ἴδια κυκλώματα, στὰ ὁποῖα ζεῖ καὶ ὁ Μοισιόδαξ. Εἶναι ὁ ἐμπορικὸς κόσμος τῶν παροικιῶν, μὲ ἐδραία ἐγκατάσταση ἐκεῖ καὶ ὅχι ὁ ἀπλὰ διαβατικὸς κόσμος τῶν κάθε λογῆς ταξιδιωτῶν. Ὁ Ἰώσηπος λοιπὸν πιάνει σωστὰ τὸ μήνυμα τῆς Εὐρώπης τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ κόσμος ποὺ πρέπει νὰ συγκινηθεῖ εἶναι ὁ μέσος ἀστός· ἐκτρέφεται αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ στὴν ἐλληνικὴ ἐμπορικὴ ἀποικιακὴ κοινωνία τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης. Στὸ πρόσωπο αὐτῶν τῶν ἐμπόρων πρέπει νὰ θεωρεῖ ὁ Μοισιόδαξ ὅτι μπορεῖ νὰ βρεῖ καὶ τὴν καλύτερη συμπαράσταση, τόσο ἡθικὴ ὅσο καὶ οἰκονομικὴ. Ἡθικὴ, ἐπειδὴ αὐτοὶ εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ ἔχουν ἄμεσα τὴ δύναμότητα καὶ νὰ ἐκτιμήσουν τὴν ἀναγκαιότητα τῆς παιδείας καὶ νὰ τὴν ἐπιδιώξουν. Μιὰ πραγματικότητα ποὺ τὴν ἐπιβάλλει ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στὸν πολιτισμὸ ποὺ κουβαλᾶνε ἀπὸ τὴ δουλωμένη πατρίδα τους καὶ σὲ αὐτὸν ποὺ βρίσκουν τώρα ἐδῶ. «Πρὸς τὰ ἔξω, πρὸς τὶς μεγάλες κοινότητες τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὁδηγοῦν τὰ καραβάνια καὶ τὰ πλοῖα. Ἐδῶ, πιά, τὸ σύστημα εἶναι κάτι τὸ πολυμιγέστερο, ὁ δεσμός μὲ τὴν τοπικὴ πατρίδα ἰσχυρότερος, καὶ συνεπῶς, ἐκεῖνο ποὺ ἐπικρατεῖ εἶναι οἱ ἀνταλλαγές... Οἱ ταξιδιώτες γνωρίζουν καινούριους τόπους, καινούρια ἔθιμα, συνηθίζουν σὲ ἄλλους τρόπους ζωῆς· ὅλα αὐτὰ προκαλοῦν ἐπιθυμίες, ἄγνωστες πρὶν, ἀφοῦ θὰ ἦταν χωρὶς ἀντικείμενο, καὶ περιέργειες. Καὶ αὐτὲς καὶ ἐκεῖνες εἰσάγονται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἐλληνισμοῦ, μαζὶ μὲ τοὺς τρόπους οἱ ὁποῖοι ἐπιτρέπουν τὴν ἱκανοποίησή τους.»³⁶ Πρέπει λοιπὸν νὰ δεχθοῦμε, ὅχι ἀπλῶς σὰν σχῆμα λόγου ἢ σὰν φιλοφρόνηση, τὴν παρατήρηση ποὺ διατυπώνει ὁ Μοισιόδαξ στὸ τέλος τοῦ καταλόγου τῶν συνδρομητῶν του στὴν Ἑθικὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ σὰν ἔκφραση κάποιας βαθύτερης ἀλήθειας, τὰ λόγια του: «Αὐτοὶ καὶ πλούσιοι, καὶ μετριοκατάστατοι εἶναι, φθάνει μόνον νὰ ἀκούσουν τὸ ὄνομα τοῦ κοινοῦ καλοῦ, καὶ ἐν τῷ ἅμα συντρέχουν».³⁷

Πῶς μπορεῖ λοιπὸν νὰ μὴ τὸν θέλει καὶ νὰ μὴ τὸν ἐπιδιώκει αὐτὸν τὸν

36. Δημήτριος Καταρτζής, *Δοκίμια*, ἐπιμ. Κ. Θ. Δημαρχᾶς, Ἑρμῆς, Ν.Ε.Β., Αθήνα 1974, σ. ξε'-ξζ'.

37. Ἑθικὴ φιλοσοφία Α', Βενετία 1761, σ. λζ'.

διάλογο ο Μοισιόδαξ; Αυτό όμως το άνοιγμά του προς την εμπορική παροικιακή κοινότητα, που είναι βέβαια αποφασιστικό, πόσο ριζοσπαστικό μπορεί να είναι; Ακριβέστερα: θα τον απομακρύνει όριστικά από τους παλιότερους χορηγούς, την Έκκλησία και τους Φαναριώτες; Η απάντηση δεν μπορεί να προέλθει παρά μέσα από την συνεξέταση και των λοιπών στοιχείων όσα συνθέτουν το πνεύμα της εποχής. Όχι επειδή μπορεί να βαρύνει το εκκλησιαστικό σχήμα με το όποιο έχει περιβληθεί από νέος ο Μοισιόδαξ. Ιεροδιάκονος από νέος ήταν και παρέμεινε σε όλη του τη ζωή και ο Βούλγαρης, ιεροδιάκονος χειροτονήθηκε παράτυπα στα 17 του χρόνια και ο Θεοτόκης,³⁸ και μόνο για λόγους καθαρά πολιτικούς περιεβλήθηκαν οι δύο τελευταίοι, αρκετά αργά, ύψηλα εκκλησιαστικά αξιώματα. Σε μια κοινωνία λοιπόν της εποχής, ή συγκρότηση της οποίας δεν επιτρέπει να σημειωθούν έσωτερικές επαναστάσεις, μόνον μεταρρυθμίσεις είναι λογικό να περιμένουμε, και αυτές, πολλές φορές, σε άργους εξελικτικούς ρυθμούς. Φρόνιμο είναι λοιπόν στη μεταπολίτευση αυτή που εξετάζουμε να αναζητήσουμε μεταβολές, κυρίως στις ποσοστικάς σχέσεις ανάμεσα στους χορηγούς και όχι ριζοτόμες αποκοπές. Όσο και να θέλει να άγκαλιάσει όλο και περισσότερο τη νέα αυτή τάξη ο Μοισιόδαξ, και φυσικά να στηριχθεί επάνω της, ξέρει πολύ καλά ότι καμιά πραγμάτωση στο χώρο της παιδείας δεν είναι δυνατή χωρίς είτε την Έκκλησία είτε τους Φαναριώτες.

Η πείρα, ωστόσο, ή προσωπική για τα δρώμενα στην πατρίδα του, όσο και τα αντίστοιχα στο έξωτερικό, πρέπει να τον έχουν πείσει ότι πραγματική προκοπή για τη γενικότερη παιδεία δεν μπορεί να έλπιζει, αν δεν μεριμνήσει ώστε να αποδεσμευθεί αυτή από το θερμόν έναγκαλισμό της Έκκλησίας. Ο διωγμός των Ίησουιτών ήταν ζωντανό θέμα της εποχής του. Αρκετά χρόνια αργότερα ο Κοραής μάς τον περιγράφει παραστατικά, σε σύνδεση πάντοτε με την εκπαίδευση. «Με ποίον δίκαιον έχουν να κατηγορήσωσιν οι νεώτεροι τους παλαιούς, ότι παρέδιδαν τα τέκνα των εις την παιδαγωγίαν των δούλων, ενώ αυτοί έως επέκεινα των μέσων της περασμένης εκατονταετηρίδος έμπιστεύοντο την άνατροφήν των ιδίων τέκνων οι πλείότεροι εις τους Μοναχούς, και εξαίρέτως τους Ίησούιτας, ήγουν ανθρώπους διωχθέντας μετ' όλίγον από την φωτισμένην όλην Ευρώπην ως φθορέας της ήθικης;»³⁹ Αν λοιπόν ο Μοισιόδαξ πιστεύει πώς είναι δυνατόν να βρει λύση το χρόνιο οικονομικό πρόβλημα της νεοελλην-

38. Ζωή Μουρούτη-Γκενάκου, *Ο Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800) και η συμβολή αυτού εις την παιδείαν του Έθνους*, Αθήνα 1979, σ. 2-3.

39. Α. Κοραής, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς* 2, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1988, σ. 681.

νικῆς ἐκπαίδευσης, πρέπει νὰ εἶναι ἀπολύτως πεπεισμένος πὼς ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς Ἐκκλησίας μπορεῖ πρώτιστα νὰ τὴν ἀναζητήσει. Καὶ ἀνάλογες ἀσφαλῶς πρέπει νὰ ᾔταν οἱ ἀντιλήψεις του καὶ γιὰ τοὺς Φαναριώτες. Μὲ μιὰ κάποια διαφορὰ: ὁ προοδευτικὸς χαρακτήρας τῶν ἀντιλήψεων τους γιὰ τὴν ἐκπαίδευση δημιουργοῦσε ἰσχυρὸ πλεονέκτημα ἀπέναντι στὴν Ἐκκλησία.

Γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ὅμως αὕτῃ ἡ συνάντηση καὶ γιὰ νὰ ἐδραιωθεῖ συνακόλουθα ἡ σχέσις χρειάζεται εὐρύτερη ἀλλαγὴ νοοτροπίας, ποὺ θὰ σημάναι καὶ τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς νέας ἐποχῆς. Μιᾶς ἐποχῆς ποὺ μόνον κατ' ἐπίφασιν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ πρὸς τὴ γενικότερη κοινωνικὴ ἀλλαγὴ ποὺ πραγματοποιεῖται ἐκεῖνα τὰ χρόνια στὴν Εὐρώπῃ. Ἡ ἰδιοτυπία τῆς νεοελληνικῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς πραγματικότητος τοῦ 18ου αἰώνα, ζένος δυνάστης, ἔμμεση ἐκκλησιαστικὴ ἐποπτεία, φαναριωτισμός, μεταπρατικὴ ἐμπορικὴ τάξι τοῦ ἐξωτερικοῦ, καὶ τέλος, μιὰ ἀβέβαιη λογιόσυνη, γίνεται ἀποτρεπτικὴ —ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ λειτουργία τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στοὺς παράγοντες αὐτοὺς— γιὰ γενικεύσεις σὲ σχέση πρὸς τὰ τεκταινόμενα μέσα στὸν εὐρύτερο εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Ἀδικαιολόγητῃ ἐμμονὴ ὁδηγεῖ μοιραῖα σὲ ἀλλοιώσεις καὶ ἀπλουστεύσεις.

Αὕτῃ λοιπὸν ἡ πραγματικότης βγάζει αὐτομάτως τὴν οἰκονομία τῶν Ἑλλήνων ἔξω ἀπὸ τὰ νεοδημιουργημένα μέσα στὸν αἰῶνα οἰκονομικὰ πλαῖσις τῶν ἐλευθέρων κρατῶν τῆς Εὐρώπης. Συνεπῶς, μόνος διαπραγματεύσιμος γιὰ μιὰ νέα οἰκονομικὴ ἀνεξάρτητῃ πραγματικότης μένει ὁ συσσωρευόμενος ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας ἐμπόρους τοῦ ἐξωτερικοῦ μεταπρατικὸς πλοῦτος. Καὶ δὲν εἶναι λίγος ὁ πλεονάζων. Ἐνα μέρος θὰ διατεθεῖ, ὅπως εἶναι φυσικὸ —καὶ ὅπως, ἄλλωστε, εἶναι γνωστὸ— στὴ βελτίωση τῶν συνθηκῶν ζωῆς στὴν πάτρια γῆ· ἄλλοτε πάλι τὸ περίσσευμα ἀπλῶς θὰ ἀποθησαυρισθεῖ. Πέρα ὅμως ἀπὸ τίς καλύψεις αὐτὲς τὰ ὑπόλοιπα πλεονάζοντα, σὲ μιὰ σταθερῶς ἀνιούσα κλίμακα, κεφάλαια ἐναποτίθενται σὲ πιστωτικὰ ἰδρύματα τοῦ ἐξωτερικοῦ. Τὸ θέμα θὰ μπορούσε ἐνδεχομένως νὰ σταματήσει ἐδῶ. Αὐτὸ ὅμως δὲν συμβαίνει, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Μοισιόδαξ, γιὰτὶ «αὐτοὶ οἱ ἄνδρες [οἱ ἔμποροι, εἶναι] πεπληροφορημένοι ὑπὸ πείρας ἐμπράκτου ἐν ταύτῃ τῇ ἀλλοδαπῇ, πόσον ἀναγκαῖον εἶναι ἡμῖν ἡ πολυμαθεία».⁴⁰ Ἡ πληροφόρησις ὅμως ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο σκαλὶ γιὰ τὸν ἔμπορο· θὰ ἀκολουθήσῃ καὶ τὸ δεύτερο αὐτομάτως: ἡ ἄμεση συσχέτισις πρὸς τὴν ἀντίστοιχῃ πραγματικότητι τῆς πατρίδας του. Ἀπὸ ἐδῶ ὅμως μποροῦν νὰ ἀρχίσουν καὶ οἱ διαφοροποιήσεις. Πόσοι ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους

40. Ἀπολογία, β.π., σ. 9.

αυτούς ζήλεψαν και ιδεάσθησαν την πατρίδα τους ως το δεύτερο από δύο συγκοινωνούντα δοχεῖα, αυτό με τὴ χαμηλότερη στάθμη; Ἀσφαλῶς ὅχι ὅλοι.

Ὅποιοδῆποτε κι ἂν εἶναι τὸ ποσοστὸ αὐτό, ὁ ἔμπορος ἀπὸ τὴ στιγμή αὐτὴ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπικοινωνήσῃ, νὰ ἀνοίξῃ κάποιον διάλογο. Ἔχει τόσα καὶ τόσα νὰ ἐκμυστηρευθεῖ καὶ νὰ συζητήσει! Ἀπὸ προσωπικούς καημούς πού τὸν ξαναφέρνουν στὰ μαθητικά χρόνια στὴν πατρίδα του — ἂν ὑπῆρξαν καὶ αὐτά — ἕως τὴν ἀξία καὶ τὴ δύναμη τοῦ πλούτου μέσα στὴν εὐρωπαϊκὴ κοινωνία, στὴν ὁποία τώρα ζεῖ. Οὔτε ὅμως ὁ συνάδελφός του πού τὸν συναντᾷ καὶ τὸν συναναστρέφεται στὴν παροικιακὴ κοινότητα διαθέτει τὴν ἀνάλογη μόρφωση καὶ πείρα γιὰ νὰ τὸν βοηθήσῃ, οὔτε καὶ στὸν ξένο μπορεῖ νὰ ἔχει ἐμπιστοσύνη. Ἐνας μόνον ἀπὸ τὸ περιβάλλον του μπορεῖ νὰ τοῦ παρασταθεῖ. Εἶναι αὐτὸς ὁ φερέοικος λόγιος πού εἶχε ἀκολουθήσῃ τὴν κλασικὴ πλέον διαδρομὴ: ἀπὸ τὴν πατρικὴ γῆ εἶχε ὀδηγήσῃ τὰ βήματά του στὸ μεγάλο κέντρο στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ ἐνδεχομένως στὶς Ἡγεμονίες, ὅπου καὶ θὰ μπορούσε νὰ ἐγκατασταθεῖ καὶ νὰ σταδιοδρομήσῃ. Ἄν τὸ πνεῦμα ἦταν ἀνήσυχο καὶ ἡ ψυχὴ ἀνικανοποίητη, κάποια στιγμή θὰ ἔκανε τὸ πῆδημα πρὸς τὴ Δύση. Πρὸς αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγιο μπορεῖ νὰ στραφεῖ ὁ ἔμπορος με ἐμπιστοσύνη. Εἶναι δίπλα του, ζεῖ τὴν ἴδια πραγματικότητά με ἐκεῖνον, διαθέτει ὅμως ἕνα μεγάλο πλεονέκτημα ἀπέναντί του: μορφωτικὰ ἐφόδια ἀρκετὰ ὑψηλῆς στάθμης, κρίση ἀνάλογη στὰ θέματα τῆς παιδείας. Μὲ αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις, πού συνθέτουν μιὰ πλήρη προσωπικότητα, μπορεῖ νὰ συμμετάσχει τώρα καὶ οὐσιαστικὰ καὶ ἀποφασιστικὰ στὸν διάλογο στὸν ὁποῖον εἶναι ὁ ἔμπορος πού τὸν καλεῖ. Γιατὶ οἱ συσχετισμοὶ πού ἔχουν δημιουργηθεῖ στὴ συνείδησή του ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ με τὸν θαυμαστὸ κόσμον τῆς Δύσης, ἔχουν γεννήσῃ ἕνα ἐρώτημα, πού ἀρχίζει ὑποσυνείδητα σιγὰ σιγὰ νὰ διατυπώνεται: Γιατί ὅχι καὶ ἐγώ; Γιατί νὰ μὴν ἔχω δικαίωμα καὶ ἐγὼ νὰ λάβω μέρος σὲ αὐτὸν τὸν πολιτισμὸ; Γιατί νὰ μὴν μπορῶ καὶ ἐγὼ νὰ διεκδικήσω ἀνάλογο τρόπο ζωῆς, μιὰ καὶ ἔχω ἀποκτήσῃ καὶ ἐγὼ πλέον ἀνάλογες ὕλικες προϋποθέσεις;

Καὶ στὴν ἀρχὴ ὅλα φαίνονται εὐκόλα γιὰ τὸν λόγιο. Οἱ καινούριες ιδέες εἶναι τόσο καθαρές! Εἶναι νὰ ἀπορεῖ λοιπὸν κανεὶς πῶς καὶ ἄργησαν τόσο νὰ τὶς ἀνακαλύψουν. Ἔτσι θὰ μπορούσαμε, δικαιολογημένα, νὰ ὑποθέσουμε πῶς σκεπτόταν π.χ. ἕνας Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, ἕνας Εὐγένιος Βούλγαρης, ἕνας Ἰώσηπος Μοισιόδαξ κ.ο.κ., ὅταν ἄρχισαν νὰ διερευνοῦν συστηματικὰ τοὺς χώρους πού εἶχε κατακτήσῃ ὁ εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμός. Μερικὲς φορές, εἶναι ἀλήθεια, στέκονταν διστακτικοί. Οἱ παραιτήσεις πού ἀπαιτοῦσε ἡ καινούρια αὐτὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀτόμου ἀπέναντι

στή ζωὴ ἔμοιαζαν ἐξαιρετικὰ ὀδυνηρές: ἀπὸ αὐταπάτες, προλήψεις, ψευδεῖς ἰδέες, ἡ ἀγορὰ ἦταν πλήθουσα καὶ πολλὰς φορὲς πλήθουσα ἦταν καὶ ἡ δική του ἰδιοσυγκρασία. Ὁ φιλόσοφος ὅμως εἶναι πάντοτε πρόθυμος νὰ προχωρήσει σὲ προσωπικὲς θυσίες, ἴσως ἐπειδὴ ἀναλογίζεται πῶς τὸ ἀντίβαρο ποὺ προσέφερε τὸ κίνημα, δηλαδὴ μιὰ καθαρότερη ἀντίληψη τοῦ κόσμου, ἦταν πολὺ δελεαστικό. Εἴτε, λοιπὸν, μὲ μικροσυμβιβασμοὺς εἴτε μὲ ἀπόλυτη παραδοχὴ ἡ νέα πραγματικότητα ξεκίνησε. Τὰ προβλήματα ὅμως, καθὼς, ἄλλωστε, ἦταν ἐπόμενα, ἀρχίζουν ἀπὸ ἐκεῖ καὶ ἔπειτα, ὅταν δηλαδὴ ἀντιστρέφονται οἱ ὅροι καὶ οἱ ρόλοι, καὶ ἀπὸ δεξιωθέντες οἱ λόγιοι μεταβάλλονται σὲ δεξιούμενους.

Νεόκιοι οἰκοδεσπότες καὶ ἀναπόφευκτα κάπως ἀδέξιοι, χρειάζεται νὰ εἶναι ἰδιαίτερα προσεκτικοὶ στὴν ἐπιλογή τῶν καλεσμένων. Φρόνιμο συνεπῶς νὰ ἀποκλεισθεῖ, στὴν ἀρχὴ τουλάχιστον, ὁ κληρὸς, ἀφοῦ ἦταν αὐτὸς ὁ πρῶτος στόχος τῶν ἐπιθέσεων τοῦ Διαφωτισμοῦ. Εἶχε δημιουργήσει καὶ συντηροῦσε ὅ,τι ἀκριβῶς ἀπὸ αὐταπάτες, προλήψεις, ψευδεῖς ἰδέες πολεμοῦσε τὸ κίνημα. Πῶς μποροῦσε λοιπὸν νὰ συζητήσει κανεὶς μαζί του, ὅταν τὸ πρῶτο ποὺ θὰ τοῦ ζητοῦσε ἦταν νὰ βάλει νερὸ στὴ μεταφυσική του καὶ νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὸ θαῦμα; Γίνονται αὐτά; Ὁλόκληρη Εὐρώπη, παρ' ὅλο τὸν ὀπλισμὸ ποὺ διέθετε σὲ πρόσωπα καὶ σὲ ἐπιστημονικὲς κατακτήσεις, ὅταν βρέθηκε ὑποχρεωτικὰ μπροστὰ στὸ μεγάλο αὐτὸ θέμα, δὲν ἐτόλμησε νὰ τὸ ἀντιμετωπίσει, καὶ προσπάθησε νὰ τὸ πλευροκοπήσει.

Μὲ τοὺς Φαναριῶτες, βέβαια, τὰ πράγματα ἦταν, γιὰ ποικίλους λόγους, εὐκολότερα. Πιο πρόθυμοι, πιὸ εὐέλικοι, ἀλλὰ καὶ πιὸ προσεκτικοὶ καὶ οἱ ἴδιοι. Γλήγορα ὅμως οἱ φιλόσοφοι συνειδητοποίησαν πῶς καὶ ἡ διαρκεία καὶ ἡ σταθερότητα τῶν δεσμῶν ἦταν ἐπισημασμένες. Ἔτσι ἐνδυνάμωσαν μὲ τὸν καιρὸ τὶς σχέσεις ποὺ εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νὰ δημιουργοῦν μὲ τοὺς ἐμπόρους. Μαζί τους, ἄλλωστε, εἶχαν ξεκινήσει στὴν ἀνακάλυψη τοῦ Διαφωτισμοῦ. «Ἄλλ' ἐν ᾧ ἤρξαντο εἰσάγοντες εἰς τὴν πατρίδα τὰς εὐμαρείας», θὰ μᾶς βεβαιώσει ὁ Κοραῆς στὸ Ὑπόμνημα, «ὧν οἱ Εὐρωπαῖοι ἀπολαύουσιν, ἥσθοντο, ὅτι τὰ τοιαῦτα ἀγαθὰ ἦσαν τῶν φώτων καρπός.»⁴¹ Καθένας, βέβαια, ἀπὸ τὴ δική του σκοπιά: ὁ λόγιος-φιλόσοφος ἀποζητάει νὰ θεμελιώσει αὐτὴν τὴ νέα φωτεινὴ ἀντίληψη τοῦ κόσμου μέσα σὲ ἓνα καινούριο ἰδεολογικὸ σχῆμα. Ὁ ἔμπορος, ἀντίθετα, ζητάει τὸ ἴδιο ἀκριβῶς καὶ αὐτός, ἀλλὰ μέσα ἀπὸ τὴν πράξη: εἶναι δυνατὸν νὰ βελτιωθοῦν οἱ ὅροι τῆς ζωῆς του, ἐπαγγελματικοί, κοινωνικοί, καὶ μακροπρόθεσμα ἐθνικοί,

41. Ὁ.π., σ. ζγ'.

μέσα από τις επιτεύξεις του Διαφωτισμού; Την απάντηση μπορούσε να την πάρει πολύ εύκολα, αν έκοίταζε γύρω του προσεκτικά: την τουρκική αυθαιρεσία, τις καταχρήσεις της εξουσίας, τη βάρβαρη προσβολή της προσωπικότητάς του κτλ. κτλ. Όλα μπορούσε αντιθετικά να τα διαπιστώσει μέσα στον ευρωπαϊκό χώρο. Πώς λοιπόν να μην πιστέψει, όταν τα ίδια τα πράγματα μιλούν, πώς η ζωή είναι πολύ καλύτερη όταν είναι και καθαρότερη;

Ο λόγιος-φιλόσοφος όμως μπορεί να αρκестεί σε αυτές και μόνο τις κατακτήσεις; Ή χρειάζεται να πείσει και θεωρητικά τον έμπορο, να τον εξοπλίζει και με ιδέες που θα επενδύσουν τις πράξεις, να του προσφέρει δηλαδή και ιδεολογία; Ξέρει πώς ο αντίλογος στον όποιο αναγκαστικά θα οδηγηθεί ο έμπορος, όταν επιστρέψει στην πατρίδα του, θα είναι κυρίως θεωρητικός. Δεν θα γίνει πειστικός με το επιχείρημα και μόνο της καλύτερης ποιότητας ζωής, μια και δεν μπορεί να την επιδείξει· χρειάζεται και να τη στηρίξει θεωρητικά. Να αποδείξει δηλαδή πώς η ζωή γίνεται καλύτερη, όχι μόνο όταν βελτιώνονται οι εξωτερικοί όροι, αλλά κι όταν την απαλλάξουμε από ό,τι της στερεί την καθαρότητα και τη θολώνει, από ό,τι τη βγάζει από την απλότητα και της στερεί τη διαφάνεια.

Αν αυτή η αμφίδρομη —όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια του λόγου— συνάντηση ευδοθεῖ, τότε θα σημάνει μια πολύ ευτυχισμένη στιγμή για τον Νέον Έλληνα. Κι ως μην αμφιβάλλουμε πώς παρόμοιες συναντήσεις θα έγιναν και αρκετές, και με τις σχετικές επιτυχίες και αποτυχίες. Μια πολύ μεγάλη, όμως, κρίσιμη και αποφασιστική, γίνεται τώρα με τον Μοισιόδακα. Αυτός τὰ διαθέτει, όπως είδαμε, όλα: και μακρά παραμονή στη Δύση, και πληρότητα ενδιαφερόντων, και ὀρθή και ρεαλιστική κρίση. Εκφράζει επιπλέον —κάτι πολύ σημαντικό ως προς την ήθικη πλευρά των συμπατριωτών του— τον Έλληνα που έχει εξισορροπήσει στη συνείδησή του τη θέση του απέναντι στη συμπεριφορά του Ευρωπαίου: «Τινές παρὰ τοῖς Νεωτετικοῖς», θα παρατηρήσει με το πικρό χιούμορ που τον χαρακτηρίζει, σε κάποιαν από τις υποσημειώσεις με τις οποίες έχει καταστίξει την έντυπη μορφή παλαιότερου χειρόγραφου κειμένου του, «οἱ ὅποιοι μηχανῶνται ἐν πᾶσι νὰ ἐλαττώσωσι τὰ τῶν Ἑλλήνων, διότι μήτε εὐρίσκειται τις Ἑλλήν ἱκανὸς νὰ κτενίσῃ αὐτοῖς ὡς πρέπει τὴν παρρούσαν» κτλ. κτλ.⁴² Τὸ πάθος, τέλος, για την αναμόρφωση της παιδείας της πατρίδας του, που τον χαρακτηρίζει, χρειάζεται τώρα, όταν ξεκινάει ὁ ἀποφασιστικός διάλογος με τον έμπορο. Ἡ πειθὼ δὲν ἀρκεῖ αὐτὴ καὶ μόνη.

42. Θεωρία της Γεωγραφίας, ὅ.π., σ. 2.

Χρειάζεται τὸ πάθος τοῦ ἱεροκλήρου. Καὶ ἔχει παίξει τὸ ρόλο αὐτό, γιὰ κάποιο διάστημα, στὴ Βενετία. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὅμως τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά. Πρόκειται γιὰ τὰ ἐγκόσμια, καὶ τί πὺρ ἐγκόσμιο ἀπὸ τὸ χρῆμα; Εἶναι ἡ στιγμή ὅπου πρέπει νὰ δημιουργήσῃ μιὰ καινούρια συνάρτηση: παιδεία-ἐμπορος. Καὶ οἱ παλιές συναρτήσεις ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐξαρτιόταν ἕως τώρα ἡ παιδεία, δηλαδὴ ἡ συνάρτηση παιδεία-Ἐκκλησία καὶ παιδεία-Φαναριώτες, αὐτὲς τί θὰ ἀπογίνουν; Ἄς μὴ βιαστοῦμε νὰ τίς ἀπορρίψουμε, δὲν εἶναι καὶ εὐκολο. Ἡ παλαιὰ αὐταρχικὴ καὶ ἐξουσιαστικὴ σχέση ποὺ τίς χαρακτηρίζει εἶναι καιρὸς νὰ παραχωρήσῃ τὴ θέση της σὲ μιὰ διαφορετικὴ σχέση.

Ὁ διάλογος, ἄλλωστε, καὶ ἡ πειθὼ εἶναι ἐντελῶς ἀπαραίτητα γιὰ τὸν ἔμπορο. Ὁ πλοῦτος τὸν ὁποῖο καλεῖται τώρα νὰ διαθέσῃ, ἔστω τὸ πλεόνασμα τοῦ πλούτου, δὲν ἔχει καμμία, ἀπολύτως καμμία, σχέση πρὸς τὸν πλοῦτο τῶν παλαιότερων χορηγῶν, Ἐκκλησίας καὶ Φαναριωτῶν: πλοῦτος ἄκοπος, πολλὰς φορὲς μὲ ὑποπτη προέλευση, ποὺ βασιίζεται κυρίως στὶς ἑγγυες κτήσεις. Μιὰ φωνή, ἄλλωστε, πολὺ οἰκεία στὸ θέμα, ἡ φωνὴ τοῦ Μ. Ι. Γεδεών, μᾶς κάνει προσεκτικούς. Προκειμένου νὰ τοὺς χαρακτηρίσει, θὰ προσφύγῃ στὰ βαθιὰ γεράματά του στὴ χρῆση ἐνὸς ἐντελῶς συγχρονικοῦ οἰκονομικοῦ ὅρου: «Ἀποτέλεσαν οὗτοι πάντες», θὰ τονίσει, ἀναφερόμενος στοὺς δευτέρους, «τὸ μέγα τράστ, τὴν μεγάλην παρεμβολὴν [= ξένο σῶμα] τῶν Φαναριωτῶν.» Καὶ ἡ αἰτιολόγησις γιὰ τὴ χρῆση τοῦ ὅρου ἀκολουθεῖ εὐθὺς ἀμέσως: «Ἐἶχον ὅλοι περιουσίας, ἀφοῦ αἱ χρυσοφόροι ἐκ Βλαχίας καὶ Μολδαβίας φλέβες, εἰς τὴν μεγάλην ἀρτηρίαν τοῦ Φαναρίου ἀναστομούμεναι, ἐπλούτιζον καὶ τοὺς ὀλίγον ἢ πολὺ διαμένοντας ἐν ταῖς Παριστρίαις χώραις, καὶ τοὺς ἐν Φαναρίῳ καὶ Μουχλίῳ καὶ Τζιβαλίῳ καθημένους.»⁴³

Ὁ δικός του, ἀντίθετα, εἶναι καρπὸς σκληροῦ ἀτομικοῦ μόχθου. Ὁ Πρίγκος, μέσο δείγμα ἐμπόρου ἐγκαταστημένου στὴ Δύση, τὸ μαρτυρεῖ: «καὶ δουλεύουμε σὰ σκλάβοι καὶ τρῶμε δυσχερέστατα διὰ νὰ μὴ ξοδιάσουμε».⁴⁴ Δὲν εἶναι λοιπὸν καθόλου βέβαιο ὅτι χαίρονται καὶ αὐτοὶ ὅλοι τὴν εὐρωπαϊκὴ εὐζωία. Ἀσφαλῶς καὶ τὴν ποθοῦν, ἀλλὰ στέκονται διστακτικοί, γιὰ ποικίλους λόγους, καὶ νὰ τὴν ἀπολαύσουν. Ἕνας τέτοιος, συνεπῶς, πλοῦτος δὲν προσφέρεται καί, πολὺ περισσότερο, δὲν χαρίζεται. Γίνεται ἔτσι ὁ ἔμπορος ἐξαιρετικὰ φειδωλὸς καὶ δὲν τὸν ἐκταμιεύει εὐκολα καὶ μὲ ἀπολεηριὰ, ἂν προηγουμένως δὲν λάβῃ τίς σχετικὰς ἐγγυήσεις,

43. *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων*, Ἀθήνα 1939, σ. 124-5.

44. Βαγγέλης Σκουβαράς, *Ἰωάννης Πρίγκος*, Ἀθήνα 1964, σ. 48.

τις όποιες μόνον ή πειθώ του διαλόγου μπορεί να του προσφέρει. Do ut des, συνεπώς, είναι σαν να λέει μεταφορικά ό έμπορος: ύποσχέσου μου πώς ή χορηγία μου άποτελεί μιάν επένδυση χρήσιμη, όποιασδήποτε μορφής, έστω και με μακροχρόνια άπόδοση. Σημαιοφόρος, δηλαδή, μιξ ιδέας δέν γίνεσαι τυχαία και συμπτωματικά, όταν είσαι ό προσγειωμένος έμπορος τής εποχής. Μιά προσγείωση που στους νέους αυτόους για την οίκονομία τής Εύρώπης καιρούς γίνεται άναγκαστικά ό έμπορος, πάλι μέσα από το διάλογο που έχει άνοιξει με τον λόγιο. Δημιουργούν έτσι τις άναγκαίες προσβάσεις, ώστε να πετύχουν να εντάξουν τά γενικότερα οίκονομικά θέματα που τους άπασχολούν μέσα στο ευρύτερο πνεύμα του Διαφωτισμού. Πώς λοιπόν να μη δεχθούμε τώρα αύξημένο το ποσοστό συμμετοχής τους στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό;

Ούτε λοιπόν οί ήγεμονικές αύλές ούτε ή εύρυχωρία του κλήρου (κοσμικοϋ και μοναστηριακοϋ) είναι πλέον ικανά να έμπνεύσουν στον λόγιο την έμπιστοσύνη που του έμπνέει ό έμπορος. Βέβαια, όπως έτονίσαιμε ήδη, καμιά παροχή δέν προσφέρεται χωρίς άνάλογη άντιπαροχή. Ποιά ή διαφορά όμως τώρα! 'Η εύνοια που πηγάζει από τον ήγεμονικό πλοϋτο, πέρα από τον χαριστήριο λόγο —παραβλέψιμο, έστω, μια και συμβιώνει με το πνεύμα τής εποχής— επιθυμεί τον έλεγχο. Κανένας όμως έλεγχος, και ιδίως στην παιδεία, όπου μπορεί να λάβει άπροσμέτρητες προεκτάσεις, δέν είναι άρεστός. 'Εξάλλου, πόσο άβέβαιη είχε παρουσιασθεί επανειλημμένως στο παρελθόν ή εκκλησιαστική προστασία σε στιγμές δύσκολες για τον λόγιο, εκφράζεται μέσα από το πικρό παράπονο του Μεθόδιου 'Ανθρακίτη στη δίκη του στην 'Ιερά Σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη το 1723: 'Ο πατριάρχης 'Ιεροσολύμων Χρύσανθος, που έως την προτεραία του ύποσχόταν πώς (θέλει σταθή υπέρμαχος), την έπομένη «βλέποντας την όρμήν του λαού και φοβούμενος» να μη πέση ή μέψις κατεπάνω του, γυρίζει με την γνώμη τους, και άρχισε να με έλέγχει κατά κράτος: άλησμόνησε τάς συμβουλάς και τάς ύποσχέσεις όπου μου έταζε». ⁴⁵ 'Ας μην ξεχνάμε, τέλος, πώς ή ήγεμονική χορηγία μπορεί να έμπνέεται από πιο φιλελεύθερες —συγκριτικά πάντοτε— άρχές, στηρίζεται όμως σε έναν άβέβαιο και πρόσκαιρο πλοϋτο.

Με τον τρόπο που διεξάγεται τώρα ό διάλογος με τον έμπορο άρχίζει και δημιουργείται μιá έντελώς άλλη σχέση: μέσα σε μιá δημοκρατία ιδεών. 'Ο κληρικός και ό Φαναριώτης βρίσκονταν κατά κανόνα σε μιá βαθμίδα ύψηλότερη από τον λόγιο. 'Αντίθετα τώρα, και οί δύο, λόγιος και έμπορος,

45. 'Αλκης 'Αγγέλου, *Τών Φώτων*, 'Αθήνα 1988, σ. 26.

βρίσκονται σὲ ἴδιο ἐπίπεδο. Πιὸ ἄνετος, πιὸ ἀνθρώπινος καὶ ἐνδεχομένως καὶ χωρὶς ὑπεροβουλίας ὁ διάλογος. Ἡ ἐκτίμηση, ἄλλωστε, σὲ ἐσχατὴ ἀνάλυση, ποὺ πρέπει νὰ τρέφει ὁ λόγιος πρὸς τὸν ἐμπορικὸ πλοῦτο εἶναι καὶ διαφορετική. Εἶναι πλοῦτος ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο μόχθο, ὅπως εἶδαμε, καὶ ὅχι ἀπὸ τὶς ἀδρανεῖς διαφορετικὲς πηγὲς ποὺ πλουτίζουν τὴν Ἑκκλησίαν καὶ τὸν Φαναριώτη. Πόσο κοντά, ἀλήθεια, ἂν ἔχουν ἔτσι τὰ πράγματα, πρέπει νὰ βρέθηκε ἡ σκέψη τοῦ Μοισιόδακκα πρὸς τὴ σκέψη τοῦ Adam Smith στὸ θέμα αὐτό, στὴ βασικὴ ἀντίθεση τοῦ τελευταίου πρὸς τοὺς Γάλλους φυσιοκράτες ποὺ ἐπίστευαν περισσότερο στὴν ἀξία τῆς γῆς. Δὲν ἔχουμε λοιπὸν παρὰ νὰ ἀνοίξουμε τὴν Ἀπολογία γιὰ νὰ ἀκούσουμε, ἐπανειλημμένα, ἐντονὴ τὴ σχετικὴ διαμαρτυρία τοῦ Μοισιόδακκα.

Μιὰ καινούρια φωνή, μιὰ καινούρια ἄποψη, τολμηρὴ ἀναμφίβολα, διατυπωμένη ὅμως μὲ σχετικὴ μετριοπάθεια: «Μήτε ἐγὼ ἀρνοῦμαι πὼς τὸ Γένος ἡμῶν εἶναι ἐνδεές. Πλὴν ἐγὼ βλέπω, πὼς αὐτὸ τὸ ἐνδεές Γένος καταδανανᾶται ἐνίοτε πενταπλασίως ἢ δεκαπλασίως ἐν πράγμασι, τυχὸν καθ' ἑαυτὰ καλοῖς, πρακτέοις, ὅμως τῷ κοινῷ εἴτα παντάπασιν ἀχρήστοις. Πέρυσιν ἐν τῇ... καὶ ἐν τῇ... ἐφάνη Ἀγιορίτης τις, ζητῶν ἐλεημοσύνην, ὥστε νὰ μεταχύσῃ ἓνα κώδωνα (καμπάναν) συντετριμμένον, καὶ συνήχθη αὐτῷ ἐλεημοσύνη οὐχὶ διὰ ἓνα, ἀλλὰ διὰ δύο κώδωνας παμμεγίστους. Ἐφάνη κατὰ τὸ αὐτὸ ἐν τοῖς αὐτοῖς τόποις διὰ τὰς πολλὰς ἀμαρτίας αὐτοῦ καὶ πεπαιδευμένος τις, ὅστις τυπώσας βιβλιάριον τι καὶ περιπεσὼν ἐν ἐνδείᾳ ἐσχάτῃ ἐζήτησε τὴν βοήθειαν τῶν ἐκεῖσε ὁμογενῶν. Πῶς ἐβοήθησαν αὐτῷ; Ἐν ὀνείδεσιν ἀπλῶς. Οὐτε λέγω ἐγὼ, πὼς τὰ πράγματα τῶν μοναστηρίων εἶναι ποσῶς ἀμελητέα· ἄπαγε! Ἐγὼ λέγω πὼς καὶ τοῦτο δεῖ ποιῆσαι καὶ ἐκεῖνο μὴ ἀφιέναι κατὰ τὸ εὐαγγελικόν. Δὲν εἶναι ὑπὸθεσις τὸ βιβλιάριον ἐκεῖνο, πλὴν ὅποιονδῆποτε ἢ ὅποσονδῆποτε τείνει πρὸς τὸ ὄφελος τοῦ κοινοῦ. Καὶ νὰ μὴ τιμηθῇ ὅσον τὸ τρίτον, ὅσον τὸ τέταρτον, τί λέγω; ὅσον τὸ δέκατον καὶ τοῦ κώδωνος κείνου, τοῦ ὁποίου ὅμως οὔτε ὁ βόμβος καὶ δὲν εἶναι κοινωνητὸς τῷ κοινῷ; Πόθεν προέρχεται αὕτη ἡ τηλικαύτη ἀδιακρισία τῶν ἡμετέρων; Οὔτε ἐκθέτω αὐτήν, διότι εἶναι αἰσθητὴ παντὶ τῷ βουλομένῳ, ἐπομένως οὔτε ἔχει χρεῖαν, ὥστε νὰ ἐκτεθῇ ὑπ' ἐμοῦ.»⁴⁶

Καὶ δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ἀπλὴ σύμπτωση, πὼς ὅταν αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη πάλι ὁ Μοισιόδαξ νὰ καταπιαστῇ μὲ τὸ ἴδιο θέμα, τὴν οἰκονομικὴ ὀργάνωση τῶν σχολείων, στὴν ἴδια πηγὴ θὰ προστρέξῃ μέσα ἀπὸ μιὰ σαφῶς ὀργανωμένη οἰκονομικὴ σκέψη: ὁ ἀδιάθετος καὶ ἀνενέργητος πλοῦτος, ποὺ μπορεῖ νὰ ἐξισορροπηθεῖ καὶ νὰ ἀξιοποιηθεῖ μέσα στὸ κοινωνικὸ σύνο-

46. Ἀπολογία, β.π., σ. 154-5.

λο: «Ἐνῶ τὰ περιττά ἱερὰ σήπονται ἐν τοῖς βηματαρίοις, ὡς λέγουσι, τῶν μοναστηρίων, ἐνῶ τὰ βουνὰ τοῦ Ἱθωνος ἐγέμισαν πάντα ἀπὸ παλατίων πολυτελῶν, τὰ δύστηνα ἡμέτερα σχολεῖα σπανίζουσι καὶ ἀπὸ αὐτῶν τῶν ἀναγκαίων βιβλίων. Οὔτε λέγω ἐγώ, πῶς εἶναι ἀμελητέα τὰ ἱερὰ μοναστήρια... Ἐγὼ λέγω, πῶς, ἐπειδὴ τὸ Γένος ἡμῶν εἶναι ἐνδεὲς καὶ δὲν δύνανται ἐπίσης λαμπρῶς νὰ προνοῇ καὶ ταῦτα καὶ ταῦτα, νὰ οἰκονομῇ ὅπως οὖν διακριτικῶς τὴν δύναμιν αὐτοῦ, καὶ ἐνῶ φροντίζει περὶ τῶν κατὰ τόπους προσκυνημάτων αὐτοῦ, νὰ μὴ ἀμελῇ μήτε τὰ σχολεῖα αὐτοῦ παντελῶς... Πόσα σχολεῖα δὲν ἔμελλον νὰ εὐρίσκωνται κατὰ τόπους προμεληθευμένα ὑπὸ τῶν ἀναγκαίων προσόδων αὐτῶν, καὶ ἐπομένως ἀνθοῦντα ἐν διδασκαλίοις καὶ μαθηταῖς, ἂν τὸ ἡμέτερον Γένος εἶχε τὴν πρόνοιαν, ὅπως τῶν προσκυνημάτων αὐτοῦ, οὕτω καὶ τῶν σχολείων αὐτοῦ;»⁴⁷

Αὕτῃ ὅμως ἡ ἐξίσωση τοῦ λογίου πρὸς τὸ χορηγὸ τοῦ ἐκδηλώθηκε καὶ μέσα ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράγματα, μὲ μιὰ σειρὰ πρωτοβουλιῶν ποὺ ἀνέλαβε ὁ Μοισιόδαξ. Μιλήσαμε πρὸς πάνω γιὰ τὴν πρωτοβουλία του νὰ ἀπλουστεύσει τὴ γλώσσα. Ἄς μὴ σπεύσουμε νὰ τὴν κρίνουμε, μόνον ὡς μιὰ ἐντονη ἀντίδραση, μπροστὰ στὸ ἀδιέξοδο ποὺ εἶχε δημιουργήσει γιὰ τὸ ἀκροατήριον ἢ τὴν χρήση τῆς ἀρχαϊκῆς γλώσσας ἀπὸ τὸν Βούλγαρη στὴ διδασκαλία. Ὁ Μοισιόδαξ, μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ πάντοτε, γίνεται φορέας γιὰ τὴ διαφορετικὴ ἀντίληψιν ὡς πρὸς τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἀκροατήριον. Τὸ δηλώνει ρητὰ στὴν Ἀπολογία του: «Ὁ ζηλωτὴς διδάσκαλος ὀφείλει πρὸς τοῖς λοιποῖς νὰ εἶναι ἀμφιτεροδέξιος, καὶ ἐνῶ παραδίδει τὰ φιλοσοφικά, τηρῶν τοὺς ὀρισμένους ὅρους τῶν πραγμάτων καὶ τὴν λοιπὴν ζητούμεν ἁκρίβειαν, δὲν ἀμελεῖ μήτε τὴν φιλομάθειαν τῶν λοιπῶν ἀκροατῶν, λέγων αὐτοῖς ὅσα μόνον εἶναι καταληπτὰ τοῖς αὐτοῖς καὶ ὁμιλῶν αὐτοῖς ἀεὶ μετὰ τοῦ ἥθους τοῦ συνηθισμένου τοῖς αὐτοῖς. Πόσοι ὁμιλῶνται περισσότεροι δὲν ἔμελλον νὰ συγχάζωσι τὰ σχολεῖα, πόσοι ἀκροαταὶ ἄλλοι δὲν ἔμελλον νὰ παρεγχερῶσιν ἀνὰ τὰς παραδόσεις, ἂν αὐτὰ τὰ σχολεῖα ἡρμηνευσον τὴν Φιλοσοφίαν, ὡς προεῖπον ἀνωτέρω, μετὰ τῶν προσηκουσῶν πράξεων, καὶ ἂν μετέφεραν αὐτήν, καθὼς καὶ τὰ εὐρωπαϊκὰ, διὰ τῶν πειραμάτων ἐπὶ τὸ αἰσθητότατον; Ἐγὼ νομίζω πῶς καὶ πολλοὶ τῶν κρατούντων, καὶ αὐτοὶ οἱ ἐπισημότατοι κατὰ τόπους, ἤθελον ἐνίοτε νὰ βλέπωσιν αὐτὰ τὰ ἐνδοξότατα θεάματα καὶ νὰ ἐπαινῶσι, νὰ προστατεύωσιν αὐτά;»⁴⁸ Λίγο πρὶς πάνω ἔχει ἤδη ξεκαθαρίσει ποιούς ἄλλους περιλαμβάνει στοὺς λοιποὺς ἀκροατές: «Τίνα διάχυσιν ψυχῆς δύνανται νὰ αἰσθανθῇ ἐκ τοῦ προχείρου ὁ

47. *Αὐτόθι*, σ. 39-40.

48. *Αὐτόθι*, σ. 32-3.

εὐγενής, ὁ ἱερωμένος, ὁ ἐμπορικός, ὅταν ἀκούη προτάσεις ἀρκτικές, προτάσεις ληκτικές, οὐσίας ἐν τοῖς καθόλου...;»⁴⁹ Εἶναι ἡ πρώτη φορά ποὺ ἀκούγεται μὲ τόσην εὐροια στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο τῆς Τουρκοκρατίας ἡ φωνὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἄν αὐτὴ ἡ ἀπαίτηση τοῦ Μοισιόδακκα γιὰ τὴν κοινωνικοποίηση τῆς γνώσης δὲν βρίσκειται ἀπόλυτα μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ, τότε, δικαιολογημένα θὰ ἀναρωτηθεῖ κανεὶς, τί εἶναι Διαφωτισμός;

Ἀσφαλῶς καὶ δὲν θέλει νὰ κολακεύσει. Τὸ ζητούμενο γιὰ τὸν Μοισιόδακκα εἶναι, δίπλα στὸν εὐγενὴ καὶ τὸν κληρικὸ, νὰ ἀνεβάσει αὐτοδίκαιο ἀποδέκτη τῆς γνώσης καὶ τὸν ἔμπορο. Πολὺ περισσότερο αὐτόν, ἀφοῦ ζητᾷ τὴν ὕλική του συμπαράσταση, τώρα ποὺ πάει νὰ συστηματοποιήσει γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν βιβλίων του τὸ θεσμὸ τῶν συνδρομητῶν ὅπως τοὺς ἀποκαλεῖ, ἢ ἀλλίως *assoziati*.⁵⁰ Ἡ ἐπιδίωξή του γίνεται σαφής. Δὲν θέλει τοὺς ἀπλοὺς οἰκονομικοὺς συμπαραστάτες στὴν ἔκδοση τῶν ἔργων του, ἀλλὰ τοὺς ἐνήμερους συνεργοὺς στὸ γενικότερο ἔργο του. Ἡ περὶπτωση τῆς Ἀπολογίας εἶναι ἀντιπροσωπευτικὴ τοῦ νέου αὐτοῦ πνεύματος. Ἐνα βιβλίον κατεξοχὴν μαχητικόν, μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο μαρτυρεῖται ἡ δραματικὴ καὶ ἀγωνιστικὴ περιπέτεια μιᾶς ὀλόκληρης ζωῆς, κατορθώνει καὶ βρίσκει τὴ συμπαράσταση κάποιων ἐμπόρων, οἱ ὁποῖοι, ἂν ὅχι τίποτε ἄλλο, δείχνουν μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν πὼς ὅχι μόνον ἀποδέχονται τὶς ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα, ἀλλὰ εἶναι καὶ πρόθυμοι νὰ τοῦ συμπαρασταθοῦν. Τί ἐσήμανε ἡ Ἀπολογία γιὰ τὴν ἐποχή; τὸ καταλαβαίνουμε. Ὅτι δὲν ὀλοκληρώθηκε μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ δεύτερου μέρους, ποὺ ἦταν ἔτοιμο γιὰ τὸ τυπογραφεῖο, μᾶς βάζει σὲ σκέψεις. Σκέψεις μᾶλλον θλιβερές, ἂν δεχθοῦμε πὼς παίρνει κάποια βαρύτητα ἡ ἀκόλουθη παρατήρηση τοῦ Κ. Θ. Δημαρχᾶ: «Στὰ 1791 ὁ Μοισιόδακκας κάπου μαραίνεται ἀνάμεσα στὴν Βιέννη καὶ στὸ Βουκουρέστι.»⁵¹

Πῶς ὅμως μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ αὐτὴ ἡ ἐπένδυση, καὶ μὲ ποιὸν τρόπο καὶ σὲ ποῖο βαθμὸ μπορεῖ νὰ βοηθήσει ὁ λόγιος; Ἐπένδυση, καταρχήν, δὲν εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἐξαγωγή πρώτων ὑλῶν ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ὅσο ἡ ἀντίστοιχη εἰσαγωγή πρὸς αὐτὴν βιομηχανικῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν. Γιὰ νὰ αὐξηθεῖ ὅμως ἡ εἰσαγωγή τῶν ἀγαθῶν αὐτῶν, εἴτε πρέπει νὰ διευρυνθεῖ σὲ ἔκταση ἡ ἀγορὰ εἰσαγωγῆς τῶν ἀγαθῶν αὐτῶν, εἴτε νὰ ἀνέβει ἡ βιοτικὴ στάθμη τοῦ μέσου καταναλωτῆ, ὥστε νὰ ἐθισθεῖ νὰ χρησιμοποιεῖ εἴτε μεγαλύτερη ποικιλία εἴτε μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀγα-

49. *Αὐτόθι*, σ. 30-1.

50. *Αὐτόθι*, σ. 8.

51. Πρὸχειρα *αὐτόθι*, σ. πς'.

θῶν. Δὲν θὰ σταθοῦμε στὴν πρώτη περίπτωση, γιὰ δύο κυρίως λόγους: ὁ πρῶτος ἀφορᾷ σὲ μιὰ παγιωμένη κατάσταση τῶν ἀγορῶν τῆς Ἀνατολῆς, ποὺ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ μεταβληθεῖ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἔχει πεισθεῖ ὁ ἔμπορος γιὰ τὴν ἀξία τοῦ πολιτισμοῦ τὸν ὁποῖον ἐκφράζει τὸ βιομηχανικὸ προϊόν τῆς Δύσης, καὶ κρίνει προτιμότερο νὰ προπαγανδίσει μὲ τὸν τρόπο τοῦ τοῦ προϊόντος αὐτοῦ στὸν δικό του τόπο, παρὰ σὲ μιὰν ἄλλη, ἐνδεχομένως διευρυμένη, ἀγορά. Βρισκόμαστε, ἐξάλλου, ἀκόμη σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅπου τὰ ἀγαθὰ αὐτὰ δὲν ἔχουν ἀρχίσει ἀκόμη νὰ ἐξειδικάζονται καὶ νὰ προσαρμόζονται πρὸς τὶς περιοχὲς ἐνδεχόμενης κατανάλωσής τους. Ὁ βιομήχανος δὲν ἔχει προωθηθεῖ ἀκόμη στὴν ἀντίληψη, ὅτι πρέπει νὰ δελεάσει τὸν κατανάλωτή· καὶ ἓνας τρόπος εἶναι νὰ τοῦ προσφέρει τὸ ἀγαθὸ ποὺ παράγει στὴ μορφή στὴν ὁποία ἐκεῖνος τὸ χρειάζεται. Ἄρα ὁ τελευταῖος αὐτὸς εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ δεξιωθεῖ τὸ βιομηχανικὸ προϊόν τῆς Δύσης, ὅποιο καὶ ὅπως τοῦ προσφέρεται. Καὶ γιὰ τὰ ἀπλά λοιπὸν καὶ ἀπαραίτητα εἶδη τῆς οἰκιακῆς οἰκοσκευῆς, ἕως τὴν εἰσαγωγή καὶ χρῆση νέων, χρειάζεται ἡ κοινωνία νὰ διαφοροποιηθεῖ, ὥστε νὰ γίνῃ ἀνετότερα δεκτικὴ. Αὐτὴ ἡ μεταπολίτευση μεταφράζεται σὲ μιὰ μορφή, ὕλικου ἔστω, πολιτισμοῦ. Ὁ Κορὰς, βέβαια, μᾶς πληροφόρησε μὲ μίαν πινὸ πάνω, ὅτι προηγήθηκε ὁ πολιτισμὸς αὐτός, πρὶν ἀρχίσει νὰ εἰσάγεται καὶ ὁ πνευματικὸς. Ἐδῶ ὅμως πρόκειται πλεόν καὶ γιὰ τὴ συγκεκριμένη ἐκφραση τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ, ποὺ εἶναι τὸ ἐντυπο καὶ οἱ ἰδέες. Ὁ ἴδιος ὁ πολιτισμὸς εἶχε ἀρχίσει νὰ εἰσάγεται ἤδη ἀπὸ καιρὸ, εἴτε μὲ τὴν ἐπιστροφή τῶν ἰδίων ἀπὸ τὴ Δύση εἴτε μὲ τὴν ἐπιστροφή τῶν ἰδίων τῶν λογίων ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ. Ἡ παρουσία λοιπὸν καὶ τὸ παράδειγμα εἶναι τὸ πρῶτο βῆμα. Φυσικὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ἐδῶ, πόσο περισσότερο πειστικὴ πρέπει νὰ εἶναι ἡ παρουσία τοῦ λογίου σὲ σύγκριση πρὸς τὴν παρουσία τοῦ ἐμπόρου. Μιὰ σημαντικὴ διαπίστωση, ποὺ πρέπει ἀσφαλῶς νὰ τὴν εἶχε ἐκτιμήσει ὁ ἔμπορος τῆς ἐποχῆς. Τὸ δεύτερο ὅμως, καὶ σπουδαιότερο αὐτό, βῆμα εἶναι ἡ διαφώτιση γιὰ τὴν ἀξία καὶ τὴ σημασία τῶν νέων πολιτισμικῶν στοιχείων. Αὐτὴ ὅμως εἶναι ἀποκλειστικὸ ἔργο τῶν λογίων. Καὶ τὸ καλύτερο καὶ πιὸ ἀποτελεσματικὸ κανάλι πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευση.

Ὁ ρόλος τῆς λογισύνης ἐδῶ εἶναι μᾶλλον εὐκολότερος. Ἡ ἐποχὴ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸ σύνθημα, καὶ ἡ ἐπαγγελματικὴ ἀναστροφή τοῦ ἐμπόρου θὰ τὸν ἔχει πείσει αὐτομάτως γιὰ τὴ γενικότερη σπουδαιότητα τῆς παιδείας. Αὐτὲς οἱ στοιχειώδεις γνώσεις γραφῆς καὶ ἀνάγνωστος στίς ὁποῖες περιοριζόταν κάποτε ὁ ἔμπορος γιὰ νὰ ξανοιχθεῖ τὸ ταχύτερο στὴν ἀγορά, τῶρα ἡ συναναστροφή του μὲ τὸν δυτικὸ ὁμόλογό του θὰ τὸν ἔχει πείσει

πὼς δὲν εἶναι πλέον ἐπαρκεῖς. Ὁ ἔμπορος, μιὰ καὶ ἐπιδιώκει καλύτερη ποιότητα ζωῆς, δὲν θὰ τὴν ἐπιτύχει μὲ μόνη τὴ συσσώρευση τοῦ πλούτου, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ γενικότερη καλλιέργεια. Μὲ δεδομένη αὕτῃ τὴν ἐμπειρική βάζη πλέον, εἶναι εὐκολότερο τώρα νὰ γενικευθεῖ στὴ συνείδησή του ἡ ἀναγκαιότητα τῆς γενικῆς παιδείας, ὡς προϋπόθεση γιὰ τὴ δημιουργία πολιτικῆς συνείδησης, τὸ μόνον καὶ στέρεο στοιχεῖο γιὰ τὴν ἐπιδίωξη τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας. Στ' ἄρματα, στ' ἄρματα, βέβαια, ἀλλὰ μὲ γνώση καὶ συνείδηση.

Αὕτῃ ἡ τοποθέτηση τοῦ ρόλου τῆς παιδείας, μέσα, καταρχήν, σὲ ἓνα μακροπρόθεσμο σχεδιασμό, ἱκανοποιεῖ — ὥς γίνουμε πονηροί — κάποιες ἀδυναμίες. Εὐκολύνεται ἔτσι ἡ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη συμμετοχὴ στὶς θυσίες, ἀφοῦ ὅλοι μποροῦν τώρα νὰ συμμετάσχουν. Χωρὶς νὰ παύουν αὐτὲς οἱ ὑλικὲς θυσίες νὰ ἀνταποκρίνονται ἀπόλυτα στὴ δύναμη τοῦ οὐσιαστικοῦ. Τὸ χρῆμα πού δαπανᾷται ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὸν ἔμπορο ἐκτὸς τοῦ ἐπαγγελματικοῦ του χώρου εἶναι πραγματικὴ θυσία, μιὰ καὶ ἀναφέραμε ἤδη μὲ πόσο σκληρὸ τρόπο ἔχει ἀποκτηθεῖ. Πότε λοιπὸν κάποια χρήματα γιὰ κάποιες ὑποτροφίες, πότε γιὰ μισθοδοσίαν τοῦ διδασκάλου, πότε γιὰ τὴν ἐκδοσὴ ἐνὸς βιβλίου, πότε γιὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο, ὅλα εἶναι συντελεστικά γιὰ τὴν εὐδόωση τῶν στόχων τῆς παιδείας, πού δὲν εἶναι καὶ αὐτοὶ τίποτε ἄλλο παρὰ ἓνα μονοπάτι γιὰ τὸ δύσβατο δρόμο τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας.

Ὁ ἔμπορος λοιπὸν ἀρχίζει καὶ διαβλέπει πλέον καθαρά πὼς μόνον μιὰ ἐκπαίδευση προσαρμοσμένη στὸ πνεῦμα τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ μπορεῖ νὰ ἀνεβάσει τὸ γενικὸ ἐπίπεδο τῆς πατρίδας του, τόσο τὸ ὑλικὸ ὅσο καὶ τὸ πνευματικόν. Ἄν λοιπὸν βοηθήσει πρὸς τὴν κατεύθυνση αὕτῃ, τότε καὶ τὰ χρήματά του ἐπενδύει μὲ ἀσφάλεια, καὶ τοὺς συμπατριῶτες του βοηθάει σὲ συγκεκριμένους καὶ σπουδαίους στόχους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, καταλαβαίνει ἀκόμη καὶ κάτι ἄλλο: τώρα πού θὰ σταθεῖ βοηθὸς δίπλα στὸν λόγιον, ὁ ὁποῖος θὰ αἰσθανθεῖ τὴν ἐξάρτηση αὕτῃ, ὁ ἴδιος ὁ ἔμπορος εἶναι ἱκανοποιημένος καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ἀκόμη ὅτι ἀρχίζει νὰ ἀντιλαμβάνεται πὼς ἀποκτᾷ καὶ κάποια πολιτικὴ δύναμη· τόσο ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐξάρτηση τοῦ λογίου, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἔμμεση ἐξάρτηση τοῦ συμπατριώτη του. Λίγο λοιπὸν δὲν εἶναι πλέον γιὰ μιὰ τάξιν νὰ συνειδητοποιεῖ πὼς ὁ πλοῦτος τῆς ἀρχίζει, μὲ σχετικὴ διορακικότητα καθὼς καὶ τοὺς κατ'ἀλλήλους χειρισμούς, νὰ ἀποκτᾷ καὶ ἄλλες διαστάσεις, ὅταν πάψει νὰ εἶναι αὐτοσκοπός. Στὰ 1812 λοιπὸν ἡ συνείδηση αὕτῃ βρίσκει τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐκδηλωθεῖ μέσα ἀπὸ μιὰν ἐντελῶς πρακτικὴ καὶ ἄμεση ἐνέργεια: οἱ Σμυρναῖοι ἔμποροι «ἐξήτησαν λογαριασμὸ ἀπὸ τὸν τότε πληρεξούσιον οἰκοκύρην του [Φιλολο-

γικοῦ Γυμνασίου], καὶ ἀπεφάσισαν νὰ τὸ προικίσουν μὲ ἀρκετὴν ποσότητα, προσθέτοντες ἕνα ἄσπρον εἰς τὸν πῆχυν ὅσων πανικῶν παλωῦν». ⁵² Ἡ ἀντιστροφή τῆς συλλογιστικῆς ἐδῶ πιστεύω ὅτι μπορεῖ νὰ μᾶς ὀδηγήσει μὲ ἀσφάλεια στὴν ἀφετηρία τῶν σχετικῶν συλλογισμῶν.

Μποροῦμε ὅμως νὰ προχωρήσουμε ἀκόμη πιὸ πέρα. Ὁ ἔμπορος στὴ Δύση δὲν βλέπει μόνο πὼς οἱ ἄνθρωποι ποὺ χαίρονται τὰ ὑλικά ἀγαθὰ δὲν εἶναι μόνο πιὸ εὐτυχισμένοι, εἶναι καὶ ἐλεύθεροι, ἢ ἀπλῶς πιὸ ἐλεύθεροι. Ποιὸς λοιπὸν θὰ μποροῦσε νὰ βοηθήσει πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή, νὰ ἀποκτήσει ἡ πατρίδα του τὴν ἐλευθερία; Ποιὸς ἄλλος, βέβαια, παρὰ ὁ λόγιος ποὺ κρατᾷε πιὰ στὰ χέρια του τὴν ἐκπαίδευση. Ἡ ἐλευθερία ὅμως τῆς πατρίδας του ἐπιφέρει καὶ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἐμπορίου ἀπὸ τὸν ξένο δυνάστη. Αὐτὰ ὅλα εἶναι ἀπλοὶ συνειρμοί, ἀπολύτως διαφανεῖς γιὰ τὴν τάξιν αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἔχουν ἐθισθεῖ ἀπὸ τὴ δουλειὰ τους τόσο στὴν ἀναζήτηση συγκεκριμένων στόχων, ὅσο καὶ σὲ ἄμεσα πρακτικά ἀποτελέσματα. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε πὼς ἂν τὸ ἔργο τοῦ Κοραῖ ἀξιοποιήθηκε, στὸ ποσοστό, βέβαια, ποὺ μποροῦσε νὰ ἀξιοποιηθεῖ, ὀφείλεται στὸν πολυτονισμένο ἔξοχο ρεαλισμὸ του. Κι ἂς μὴν ξεχνᾶμε ἀκόμη πὼς αὐτὸς ὁ ρεαλισμὸς τοῦ Κοραῖ εἶναι ἀπότοκος καὶ τῆς θητείας του στὸ ἐμπόριο. Πὼς λοιπὸν νὰ μὴ βρεθεῖ ὁ ἔμπορος ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή δίπλα στὸν λόγιο, ὅταν λειτουργεῖ μὲ τόσην ἐνέργεια ὁ νόμος τῶν πολλαπλῶν αἰτίων;

Ὅλες αὐτὲς οἱ διαπιστώσεις μᾶς ὀδηγοῦν σταθερὰ σὲ μιὰν ἀκροτελεύτια παρατήρηση: μαρτυροῦν ὅτι ὁ Μοισιόδαξ, μὲ τὴν πρωτοβουλία του νὰ ἐπιδιώξει ὄχι ἀπλῶς τὴ βοήθεια τοῦ ἐμπόρου, ἀλλὰ τὴν οὐσιαστικὴ συμπαράταξιν δίπλα του, βρίσκεται ἐντελῶς μέσα στὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς. Ἡ Εὐρώπη ἔχει ἀρχίσει ἀπὸ καιρὸ νὰ συνειδητοποιεῖ τὴν ἀξία καὶ τὴ δύναμιν τοῦ ἐμπορικοῦ πλούτου. Αὐτὸς ὁ πλοῦτος, ἀφοῦ ἱκανοποίησε τίς ἐσωτερικὲς του ἀπαιτήσεις, ἔχει ἀρχίσει πλέον νὰ ἀναζητεῖ καὶ κάποιες ἄλλες διεξόδους. Ποιὲς ἦταν αὐτές; Ποιὲς ἄλλες παρὰ ἡ οἰκονομικὴ ἐξυπηρέτηση τῆς ἐξουσίας, ὅταν αὐτὴ βρεθεῖ σὲ ἀδυναμία νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς δαπάνες τῆς. Ὁ ἡγεμόνας ἀρχίζει νὰ γίνεται ἔτσι ὑποχείριος τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Τὸ ἐπόμενο ὅμως βῆμα εἶναι προφανὲς ὅτι δὲν θὰ ἀργήσει νὰ γίνεταί ὁρατό. Ἡ μετατροπὴ τοῦ πλούτου σὲ ἐξουσία. Αὐτὲς ὅμως τίς ὀποιεσδήποτε συλλογιστικὲς σχετικὲς διαδικασίες ἑνὰς μόνον εἶναι ἱκανὸς νὰ τίςπραγματευθεῖ μὲ τὸν ἔμπορο: ὁ ἐνήμερος λόγιος. Ἄς μὴν ἀμβιβάλουμε πὼς αὐτὸ καὶ θὰ ἔγινε. Αὐτὸ θὰ ἦταν, ἄλλωστε, καὶ ἡ ὁλοκλή-

52. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 2, Βιέννη 1912, σ. 140.

ρωση τοῦ θέματος τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, τουλάχιστον ἀπὸ μιᾶ πλευρά, ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ.

Ἡ πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ πραγματικότητα γιὰ τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι γνωστὴ. Δυνατότητες γιὰ πραγματώσεις πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ὑπάρχουν. Ἡ ἱστορία ὅμως, καὶ εἰδικότερα ἡ πνευματικὴ ἱστορία, δὲν ἀσχολεῖται μόνο μὲ πραγματώσεις. Ἀσχολεῖται πολὺ περισσότερο μὲ νοοτροπίες, μὲ συνειδήσεις καὶ πῶς αὐτὲς διαμορφώνονται μέσα στὸ χρόνο. Μᾶς ἐνδιαφέρει, λοιπόν, νὰ μαθαίνουμε πόσο οἱ ἄνθρωποι ἦταν πρόθυμοι ἀπλῶς καὶ νὰ ἐνημερώνονται στὰ σχετικὰ θέματα. Πρὸς τὴν κατεύθυνση ὅμως αὐτὴ μᾶς ὁδηγεῖ ἡ θέση ποὺ ἐκδηλώνει στὸ θέμα ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα ὀνόματα τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἐκεῖνα ἀκριβῶς τὰ χρόνια ποὺ διαμορφώνονταν οἱ συνειδήσεις.

Ὁ Δημήτριος Καταρτζής, γιὰ τὸν ὁποῖον πρόκειται, ἔχει συλλάβει, ἀσφαλῶς, τὸ θέμα τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας. Ἡ πρόθεσή του νὰ προσφέρει στοὺς συμπατριῶτες του τὴν εἰκόνα τῆς ὀργανωμένης γνώσης τῆς ἐποχῆς του δὲν τὸν ὁδηγεῖ ἀπλῶς σὲ μιὰν ἐνημερωμένη ἐγκυκλοπαιδικὴ ἀποτύπωση. Βλέπει πολὺ πιὸ μακριά. Ὁ σημερινὸς λοιπὸν μελετητὴς τῆς οἰκονομικῆς σκέψης καὶ ἱστορίας τῆς ἐποχῆς, ἀν διαβάσει συστηματικὰ καὶ προσεκτικὰ ἓνα ἀπὸ τὰ βασικότερα ἐγχειρίδια τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ ἀφορᾷ στὴν ὀργάνωση τῆς γνώσης, τὸ *Γινῶθι σαυτὸν* τοῦ Δημητρίου Καταρτζή, πολὺ θὰ βοηθηθεῖ, ὥστε νὰ ἄρει τίς ἐνδεχόμενες ἀντιρρήσεις του, τόσο ὡς πρὸς τὴν ἀναγκαιότητα ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴ δυνατότητα μελέτης τοῦ θέματος. «Μ' ὅλον ὁποῦ δὲν εἴμαστε αὐτόνομο ἔθνος», θὰ παρατηρήσει ὁ συγγραφέας μας γιὰ νὰ ἄρει τὴ βασικὴ ἀντίρρηση, «μ' ὅλον τοῦτο εἴμαστε ἄνθρωποι καὶ μέλος τῆς ὅλης πολιτικῆς κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων, καὶ ἔχουμε χρέος νὰ ξέρομε τὸ φυσικὸ νόμιμο, τὸ δημόσιο, τὸ ἐθνικὸ· διὰ τὰ ὁποῖα χρειάζονται ξεχωριστὰ συγγράμματα, καὶ μάλιστα γιὰ τὸ φυσικὸ, ποῦναι μία βάσι τῶν ἄλλων, καὶ σχετικῶς μὲ τοῦτο εἶναι ποὺ θὰ φανοῦν ποῖοι νόμ' εἶναι καλοὶ ἢ κακοί, ποῖα πολιτεύματ' ὁμοίως τέτοια ἢ ἀλλοιώτικα. Ὑστερ' ἀπ' αὐτὰ ἔχει νὰ συγγράψ' ὁ σοφὸς μου τὸ πολιτικὸ νόμιμό μας, τὸ κανονικὸ μας, τὰ προνόμιά μας, ἢ, ὡς εἰπεῖν, τὸ προνομιακὸ νόμιμό μας καὶ τὸ τιμωρητικὸ, αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ καὶ τί σχέσι ἔχουν μὲ τὸ τούρκικο νόμιμο.» Αὐτὰ στὴ γενικότητα ἔχει νὰ παρατηρήσει ὁ Καταρτζής, γιὰ νὰ ὁδηγηθεῖ εὐθὺς ἀμέσως στὸ θέμα μας. «Καὶ μάλιστα γιὰ νὰ γράψῃ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία μας, ἤγουν τί ἐπαγγέλματα ἔχουμ' ὅλοι μας, καὶ τί σχέσι ὁ ἓνας μὲ τὸν ἄλλον». Γιὰ νὰ καταλήξῃ, μέσα στὸ πνεῦμα τῆς γενικότερης αἰσιοδοξίας ποὺ διατρέχει

τὸν Διαφωτισμό, τονίζοντας: «Αὐτὰ ὅλα δὲν εἶναι σκοπὸς νὰ γένουν γιὰ μόνε ἀπλὴ περιέργει', ἀλλὰ εἶναι νὰ δώσουν φῶς εἰς τὴν πρᾶξι γιὰ τὴν ἐνδεχόμενη εὐδαιμονία μας μέσα στὴν ἄθλια κατάστασι ποὺ βρίσκεται τώρα τὸ ἔθνος μας.»⁵³

Κανένα ὅμως θέμα, ὅπως εἶναι πλέον σήμερα γνωστό, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ κλείσουμε, χωρὶς νὰ ἐρωτηθεῖ σχετικὰ ὁ Κοραΐς. Καὶ ὁ λόγος τοῦ εἶναι συχνὰ καταλυτικός. Πολὺ περισσότερο μάλιστα προκειμένου γιὰ τὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία, ὅταν ὁ ἴδιος ἄρχισε τὴ σταδιοδρομία τοῦ ὡς ἔμπορος, καὶ συγκεκριμένα στὰ κρίσιμα αὐτὰ γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς οἰκονομικῆς σκέψης στὴν Εὐρώπη χρόνια.

«Ἐφρατάσθηκα νὰ κάμω πράγματα ὅπου νὰ μὴ τὰ ἔκαμε ποτὲ ρωμαῖος ἐδῶ.»⁵⁴ Ἔτσι ἐκφράζεται ὁ Κοραΐς τὸ 1774, σὲ ἡλικία 26 ἐτῶν, ὅταν «νεωτεριστής, στὴ δεύτερη περίοδο, ἀξιοποιεῖ, χωρὶς νὰ ἐγκαταλείπει τοὺς δρόμους τοῦ παραδοσιακοῦ ἐμπορίου, τὶς παρατηρήσεις τοῦ γιὰ τὸ πῶς λειτουργοῦν οἱ μηχανισμοὶ τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πρωτεύουσες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ καπιταλισμοῦ καὶ προσπαθεῖ νὰ εὐθυγραμμίσει τὴν ἐπιχείρησή του: ἀπὸ μεταπωλητὴς θέλει νὰ γίνεῖ ἐκσυγχρονισμένος καπιταλιστὴς ἐπιχειρηματίας». Μὲ ποιὸ τρόπο; «Προσπαθεῖ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό, νὰ σπάσει τὸ στενὸ κύκλωμα μέσα στὸ ὁποῖο κινοῦνται οἱ ὀρθόδοξοι πραγματευτὲς καὶ τὸ ἑλληνικὸ ἐμπόριο καὶ νὰ ἐλευθερώσει τὴν ἐμπορικὴ τοῦ ἐπιχείρηση ἀπὸ τὸ ἐξαρτημένο πλαίσιο τῆς μεταπρατικῆς ἀγορᾶς... Μιὰ νέα ἐπιχειρησιακὴ στρατηγικὴ, [ποῦ] ἐκφράζεται μὲ τὴ συστηματικὴ προσπάθεια τοῦ Κοραΐ νὰ μεγιστοποιήσῃ τὰ κέρδη τοῦ καταργώντας τοὺς ἐνδιάμεσους καὶ κυρίως μὲ τὴν ἐπένδυση ἐνὸς τμήματος τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου τοῦ σὲ βιοτεχνικὴ μονάδα (τὴν περίφημη "φάμπρικα τῶν τσοχῶν") τῆς ὁποίας ἡ παραγωγή προορίζεται γιὰ τὴν τροφοδότηση τῆς ἐμπορικῆς ἐπιχείρησής.»⁵⁵

Παρατρέχω γλῆγορα τὰ εὐλογητάρια περίπτωσης Σολωμοῦ (Τί εὐλογία ἦταν ποῦ τὸ Σολωμὸ δὲν τὸν εἶχε ἀγγίξει ἡ λόγια παράδοση) ἢ καὶ Μακρυγιάννη (Τί εὐλογία ποῦ ὁ Μακρυγιάννης ἔμεινε ἀσπούδαχτος)⁵⁶ γιὰ

53. Δημήτριος, Καταρτίζης *Τὰ Εὐδισκόμενα*, ἐκδότης Κ. Θ. Δημαρχᾶς, Ἀθῆνα 1970, σ. 187-8.

54. Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἀμστερνταμ*, ἐπιμ. Φίλιππου Ἡλιού Ἑρμῆς, Ν.Ε.Β., Ἀθῆνα 1976, σ. 60.

55. *Αὐτόθι*, σ. μζ'-μη'.

56. Βλ. πρόχειρα Κ. Θ. Δημαρχᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθῆνα 1983', σ. 236.

νά μὴν κινδυνεύσω νὰ ἀναφωνήσω καὶ ἐγώ: «Τί εὐλογία ποὺ ὁ Κοραῆς ἀπέτυχε ὡς καπιταλιστὴς ἐπιχειρηματίας», ὅχι ἐπειδὴ συμφωνῶ μὲ τὸν ἀνεκδιήγητο Σταμάτη πῶς «ἐτοῦτος διὰ νεγότηζιο δὲν εἶνε»,⁵⁷ ἀλλὰ γιατίι ἀπλῶς ἀποδέχομαι πῶς «μέσα ἀπ' ὅλες αὐτὲς τὶς περιπέτειες καὶ τὰ περιστατικὰ... ἀρτιώνεται ἓνας νέος ἀνθρώπινος τύπος τὸν ὁποῖον ὁ Κοραῆς θὰ ἐνσαρκώσῃ, μὲ συνέπεια, ὡς τὰ ἔσχατα γερατειά του: ὁ φιλελεύθερος, ἐπαναστάτης ἀστὸς τοῦ τέλους τοῦ 18ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα, γεμάτος αὐτοπεποίθηση, ἐπαρση καὶ ἐπιθετικότητα».⁵⁸ Ἐνας ἀνθρώπινος τύπος ὡς ἐνιαίᾳ ὀντότητα, τὴν ὁποία δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ συλλάβουμε σήμερα, ὅταν ἐξακολουθοῦμε νὰ ἐπιμένουμε σὲ διαχωριστικές γραμμὲς τύπου λόγιος/ἔμπορος.

Ὅταν λοιπὸν ὁ πολὺ πέραν τοῦ μέσου ὄρου τῆς ἐποχῆς λόγιος Κοραῆς ὁδεύει πρὸς τὸ Ἄμστερνταμ τὸ 1771 γιὰ νὰ κρατήσῃ τὸ ἐμπορικὸ γράφεϊο τῆς ἐταιρείας στὴν ὁποία συμμετέχει, δὲν περνάει ἀπὸ καμιά ἐσωτερικὴ κρίση τύπου Λουκιανοῦ, καὶ τίποτε δὲν τὸν ἐμποδίζει νὰ ἀσχῆσῃ ταυτόχρονα καὶ ἰσόρρυθμα καὶ τὰ δύο σκέλη τῶν ἐπιδιώξεών του. Ἄς μὴ μᾶς κάνῃ συνεπῶς ἐντύπωση, ποὺ αὐτὸς ὁ ἀκάματος κριτικὸς ὑπομνηματιστὴς τῶν ἀρχαίων κειμένων, ὅταν θὰ ἀποδεσμευθεῖ ὀριστικὰ ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ ἐμπορίου, θὰ συνεχίσει νὰ εἶναι ἓνας συστηματικὸς θεωρητικὸς μελετητὴς καὶ οἰκονομικῶν θεωριῶν καὶ συστημάτων.⁵⁹ Ὅχι ὅμως στὸ μέτρο τῆς ἐπίπεδης γενικῆς ἐνημέρωσης· ἐκεῖ ποτὲ δὲν ἐστάθηκε αὐτὸ τὸ δαιμονικὸ πνεῦμα.

Σήμερα, ὅσο ὁ καιρὸς περνάει, πιστεύω ὅτι ἀποκοτοῦμε ὅλο καὶ βαθύτερη συνείδηση γιὰ τὸν Διαφωτισμό. Ὁ καθιερωμένος λοιπὸν πλέον ὄρος "Σκοτικὸς Διαφωτισμός", ποὺ ἐκφράζει κυρίως τὴ μεταπολίτευση ποὺ πραγματοποιεῖται μέσα στὸν 18ο αἰῶνα κυρίως στὴν οἰκονομικὴ σκέψη, μὲ ἄξονα τὸ ἔργο τοῦ Adam Smith *The Wealth of Nations* (1776), δεχόμεστε ὅτι ἀποτελεῖ τὴν ἀπαραίτητη ὁλοκλήρωση στὸ περιεχόμενο τοῦ Διαφωτισμοῦ.⁶⁰ Καὶ ἦταν ἐπόμενο. Ὁ καθαρὰ κοινωνικὸς χαρακτήρας ποὺ παίρνει αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενο τῆς νέας πιὰ Πολιτικῆς Οἰκονομίας ἔρχεται νὰ ἀμφισβητήσῃ καὶ καθιερωμένες γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Διαφωτισμὸ ἀξίες, ὅπως τὸν "Διαφωτισμένον Δεσποτισμό". «Ἡ ἰδέα μιᾶς προοδευτικῆς οἰκονομίας τοποθετεῖ τὸν Adam Smith στὶς γραμμὲς τῶν "αἰσιδοξῶν"», παρατηρεῖ ξένη ἱστορικός, γιὰ νὰ συνεχίσει: «Αὐτὴ ἡ αἰσιδοξὴ ἀποψη τῆς

57. Σ. Πέτρου, *Γράμματα*, β.π., σ. 25.

58. *Αὐτόθι*, σ. μδ'.

59. *Αὐτόθι*, σ. ξ'-ξα'.

60. Gay, *The Enlightenment*, β.π., σ. 325 καὶ 332.

οικονομίας προϋποθέτει μιάν αίσιοδοξη άποψη για την ανθρώπινη φύση. Συνήθως είναι οι Γάλλοι “φιλόσοφοι” που τιμώνται με αυτήν την άποψη. ‘Η αίσιοδοξία τους όμως, που βασίζεται στην υποθετικώς μεταμορφώνουσα δύναμη του όρθου λόγου, δέν ήταν μιá καταφανώς δημοκρατική θεωρία, τουλάχιστον όχι σε μιάν έποχή όπου ή μάζα του λαού ήταν άνεκπαίδευτη και αναλφάβητη. Έπειδή ό όρθός λόγος ήταν υπέρτατος και έπειδή ό κοινός λαός ήταν δεδομένο, πώς δέν ήταν άκόμη ικανός νά άσκήσει τό βαθμό του όρθου λόγου που χρειαζόταν μιá άληθινά όρθολογική τάξη, οι περισσότεροι από τους “φιλοσόφους” απέβλεψαν σε διαφωτισμένους κυβερνήτες “καλοπροαίρετους δεσπότες” νά πράξουν για την πολιτεία ό,τι δέν μπορούσε νά κάνει ό λαός για τόν έαυτό του.» Και άκολουθε ή κατάληξη: «Για τόν Smith (και γενικώς για τόν Σκοτικό Διαφωτισμό) δέν ήταν ό όρθός λόγος που καθόριζε την ανθρώπινη φύση, όσο τά συμφέροντα, τά πάθη, τά αίσθήματα, οι συμπτώσεις. Αυτές ήταν ιδιότητες που είχε όλος ό λαός, όχι σε κάποιο άπομακρυσμένο μέλλον, αλλά στο παρόν. Δέν χρειαζόνταν λοιπόν διαφωτισμένοι δεσπότες για νά ένεργοποιήσουν αυτά τά συμφέροντα, ούτε νομοθέτες τύπου Bentham για νά επιφέρουν άρμονία στα συμφέροντα. Έκείνο που χρειαζόταν ήταν νά έλευθερωθεϊ ό λαός —όλος ό λαός σε όλες τις τάξεις και σε όλα τά έπαγγέλματα— ώστε νά μπορέσει νά ένεργήσει για τά συμφέροντά του. ‘Από αυτές τις άτομικώς κινούμενες και έλευθέρως έμπνεόμενες πράξεις, θά μπορούσε νά ξεπηδήσει τό γενικό συμφέρον χωρίς κανενός είδους παρέμβαση, ρύθμιση ή καταπίεση».⁶¹

‘Ενας Κοραής λοιπόν που ζει και μετέχει μέσα στην άπόλυτη πραγματικότητα τής έποχής του, κι αν άκόμη δέν είχαμε έπισημάνει τις σχέσεις του με την Πολιτική Οικονομία μέσα από τά ίδια του τά γραπτά, θά έπρεπε νά ήμασταν άπολύτως βέβαιοι ότι βρέθηκε μέσα στο θέμα. Και βρέθηκε ένα μεγάλο βήμα πιο πέρα από τη σχετική στάση του Καταρτζή. Χωρίς νά τό έπισημαίνει ως άπαραίτητη γενικότερη ενημέρωση, σε σχέση με την τοτινή κατάσταση τής πατρίδας του, τό 1800 στα Προλεγόμενα τής γαλικής έκδοσης του έργου του ‘Ιπποκράτη *Περί άέρων, ύδάτων, τόπων*, και με άφορμή τό θέμα «επίδραση του κλίματος στον άνθρωπο», βρίσκει την ευκαιρία τά αναφερθεϊ σε τρία μεγάλα ζητήματα Πολιτικής Οικονομίας, όπως αυτή έχει διαμορφώσει την οικονομική σκέψη στη σύγχρονή του κοινωνία.

Την πρώτη φορά αναφέρεται στην προοδευτική έξάρτηση των δε-

61. Gertrud Himmelfarb, *The Idea of Poverty*, Faber and Faber, Λονδίνο 1984, σ. 53.

σποτικῶν κυβερνήσεων ἀπὸ τὸν αὐξανόμενον ἰδιωτικὸ πλοῦτον: «Στὴν ἴδια αὐτὴ ἀλλαγὴ στὴν πολιτικὴ οἰκονομία τῶν λαῶν πρέπει νὰ ἀποδώσουμε αὐτὴ τὴν τροποποίησιν τῆς δεσποτικῆς ἐξουσίας στὴν Εὐρώπῃ. Ἀκόμῃ καὶ οἱ πῦρ δεσποτικῆς κυβερνήσεις δὲν μοιάζουν πιά μὲ τὴν ἀγριότητα τῶν παλαιῶν τυράννων ἢ τῶν συγχρόνων δυναστῶν τῶν ἄλλων μερῶν τοῦ κόσμου, ὅσο οἱ Εὐρωπαῖοι καλλιεργητὲς καὶ βιοτέχνες δὲν μοιάζουν στοὺς δυστυχεῖς σκλάβους, τὰ μπράτσα τῶν ὁποίων χρησιμοποιοῦσαν οἱ λαοὶ τῆς ἀρχαιότητος γιὰ νὰ καλλιεργοῦν τὰ χωράφια τοὺς ἢ γιὰ νὰ ἀσκοῦν ἓνα μικρὸ ἀριθμὸ ἐπαγγελημάτων ποὺ νὰ ἐπαρκοῦν στὶς μικροανάγκες τοὺς. Οἱ σύγχρονοι δεσπότες κατάλαβαν καλὰ, πῶς γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὶς φιλοδοξίες τοὺς ἢ γιὰ τὰ προφυλαχθοῦν ἀπὸ τὶς φιλοδοξίες τῶν γειτόνων τοὺς, ἦταν ἀπολύτως ἀναγκαῖο νὰ ἐνθαρρύνουν τὴ βιοτεχνία ἐξασφαλίζοντάς της τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας καὶ παραχωρώντας της ἀποτελεσματικὴ προστασία ποὺ νὰ τὴν προφυλάξει ἀπὸ ὁποιασδήποτε μορφῆς καταδρομῇ. Αὐτὸ ὅμως τὸ ἐπέτυχαν ὅταν ἀποστερήθηκαν ἀπὸ ἓνα σημαντικὸ μέρος τῆς ἐξουσίας τοὺς. Αὐτὴ ἡ προστασία, καθὼς αὖξανε τὴν πίστη καὶ τὶς περιουσίες πολλῶν ἰδιωτῶν, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα, σὰν ἓνα εἶδος ἀντίδρασης, νὰ ἐξαρτηθεῖ ἡ δύναμις τῶν ἡγεμόνων ἀπὸ τοὺς πλουσίους, στὸ σημεῖο ὅπου δὲν εἴμαστε μακριὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν μεγάλων ἐπαναστάσεων, ἂν οἱ πρίγκιπες δὲν σπεύσουν νὰ περιορίσουν ὅλο καὶ περισσότερο τὴν ἐξουσία τοὺς καὶ νὰ τὴ μετατρέψουν σὲ μιὰ πατρικὴ διακυβέρνηση, καὶ ἂν οἱ λαοί, ἀπὸ τὴ μεριά τοὺς, μὲ δίδαγμα τὶς δυστυχίες ποὺ συνοδεύουν συνήθως τὶς ἐπαναστάσεις, δὲν ἐργασθοῦν ἀπὸ συμφώνου μὲ τοὺς ἀρχηγούς τοὺς γιὰ τὴ σταδιακὴ ἀναμόρφωση ὅλων τῶν καταχρήσεων. Εἶναι στὴ φύση τῶν ἀνθρώπων νὰ ἀνέχονται μᾶλλον τὴ σκλαβιά παρὰ τὸ ὀδυνηρὸ αἶσθημα μιᾶς δεσμευμένης ἐλευθερίας».⁶²

Τὴ δεύτερη φορὰ ἀναφέρεται στὴν ἀνατροπὴ ποὺ εἶχαν προκαλέσει στὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία τὰ δύο μεγάλα γεγονότα τῆς νέας ἐποχῆς, ἡ ἀνακάλυψις τῆς Ἀμερικῆς καὶ ἡ ἐφεύρεσις τῆς τυπογραφίας: «Ἡ ἀνακάλυψις τῆς Ἀμερικῆς καὶ ἡ ἐφεύρεσις τῆς τυπογραφίας ποὺ ἐγέναν στοὺς περασμένους αἰῶνες μοιάζουν μάλιστα νὰ μᾶς ἐξασφαλίζουν αὐτὸ τὸ πλεονέκτημα: ἡ πρώτη εἰσάγοντας στὴν Εὐρώπῃ μιὰ νέα πολιτικὴ οἰκονομία ποὺ τείνει ἀδιάκοπα νὰ πολλαπλασιάζει τὶς γνώσεις μας μὲ μιὰ πῦρ ἐλευθερίας καὶ εὐρύτερη ἐπικοινωνία, καὶ ἡ ἄλλη, διαδίδοντας τὰ ἀποθέματα τῶν γνώσεων αὐτῶν, ἐνῶ ταυτόχρονα τὰ συντηρεῖ γιὰ τὶς ἐπερχόμενες γενεές

62. Ἱπποκράτους *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, τ. 1, Παρίσι 1800, σ. XXVIII-XXIX.

καὶ τὰ συνεχίζει ἐνάντια στὸ χρόνο καὶ στὴν τυραννία ποὺ καταβροχθίζουν τὰ πάντα. Μοιάζει νὰ μὴ φοβόμαστε πὺλ τὴν τύχη τῶν ἀρχαίων πολιτισμένων λαῶν, τοὺς ὁποίους ἡ παραμικρὴ ἐπανάσταση τοὺς ξαναβύθιζε στὴ βαρβαρότητα, ἀκριβῶς ἐπειδὴ οἱ γνώσεις τους, περιορισμένες σὲ μιὰ μικρὴ γωνία τῆς γῆς, ἀνῆκαν σὲ ἓνα περιορισμένο ἀριθμὸ ἀνθρώπων προικισμένων ἀπὸ τὴ φύση, καὶ τοὺς ὁποίους εἶχε βοηθήσει ἡ τύχη, καὶ ὅτι οἱ ὑπόλοιποι συναντοῦσαν ἀνυπερβλήτα ἐμπόδια γιὰ νὰ προμηθευθοῦν τὰ ἐργαλεῖα τῆς γνώσης. Αὐτὲς οἱ πύλοδοι τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἔχουν ἤδη δημιουργήσει νέους, ἀγνωστούς στοὺς ἀρχαίους, κλάδους ἐπιστημῶν, καὶ προφανῶς δὲν θὰ πάψουν καθόλου νὰ δημιουργοῦν καὶ ἄλλους τοὺς ὁποίους μὲ τὴ σειρά μας ἀγνοοῦμε. "Ἐχουμε ἤδη παρατηρήσει πῶς τὰ ἀποτελέσματα τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ, καθοδηγούμενα ἀπὸ μιὰ νέα πολιτικὴ οἰκονομία, ἔχουν τόσο μεταβάλλει τὴν ἐπίδραση τοῦ κλίματος στὴν Εὐρώπη, ὥστε ὅλοι σχεδὸν οἱ λαοὶ ποὺ κατοικοῦν αὐτὸ τὸ μέρος τοῦ κόσμου, μοιάζουν νὰ συνθέτουν ἓνα ὅμοιο ἔθνος.»⁶³

Τὴν τρίτη, τέλος, φορὰ τὴ σκέψη τοῦ ἀπασχολεῖ τὸ θέμα τοῦ χρυσοῦ: «Μὲ τὴ σημερινὴ κατάσταση τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, τὴν ὁποίαν ἔχουν υἱοθετήσει ὅλα σχεδὸν τὰ ἔθνη τῆς Εὐρώπης, δὲν θὰ τοῦ εἶναι [ἀναφέρεται σὲ κάποιον ὑποθετικὸ νομοθέτη] τὸ ἴδιο εὐκόλο νὰ μειώσει τὸν ἀριθμὸ τῶν βαναύσων τεχνῶν, τῶν πιὸ ἀνθυγιεινῶν γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Θὰ ἦταν μάλιστα ἀντιπολιτικὸ νὰ τὸ ἐπιχειρήσει, ἀν τὸ ἔθνος δὲν ἔχει ἄλλους πόρους ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐμπόριο. Δὲν θὰ τοῦ εἶναι πιὸ εὐκόλο νὰ ἐμποδίσαι τὴ μεγάλη ἀνισότητα τῶν περιουσιῶν, χωρὶς νὰ θίξει τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἐμπορίου, ἀκόμη καὶ τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία, τὴν ὁποία πρέπει κάθε πολίτης νὰ ἀπολαμβάνει ἀνάλογα πρὸς τὴς ικανότητές του. Καὶ ὅμως αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀνισότητα ὑπῆρξε γιὰ ὅλες τὶς ἐποχὲς ἢ πιὸ ἀπλετη γιὰ νὰ διαφθοροῦν νὰ ἡθῇ. Ὁ χρυσὸς ὅταν κατανέμεται πολὺ ἄνισα γίνεται μέσον διαφθορᾶς στὰ χέρια τοῦ πλούσιου κατόχου του καὶ ἓνας συνεχὴς πειρασμὸς γιὰ τὸν δυστυχῆ, ποὺ δὲν τὸν ἔχει, νὰ ἀφεθεῖ στὴ γοητεία του. Εἶναι σπάνιο νὰ βρεῖς τὴν ἀρετὴ στὶς σιταποθήκες καὶ πιὸ σπάνιο ἀκόμη κάτω ἀπὸ χρυσὰ φατνώματα. Ἀρέσκεται νὰ κατοικεῖ ἀνάμεσα σὲ ἀνθρώπους εὐτυχισμένης μετριότητος. Τὴν συνθέτουν τὸ πολιτικὸ σῶμα ἐνὸς ἔθνους, καθὼς καὶ κάθε σῶμα ἀπὸ τὰ ἄτομα ποὺ τὸ ἀπαρτίζουν: τὸ ἴδιο ὅπως ἓνα μέρος αὐτοῦ τοῦ τελευταίου δὲν μπορεῖ νὰ παρουσιάσει τερατώδη αὐξήση παρὰ εἰς βάρος τῶν ἄλλων ποὺ φθείρονται διαδοχικά. Τὸ ἴδιο οἱ κολοσσιαῖες περιουσίες

63. *Αὐτόθι*, σ. XLI-XLII.

κάποιων ιδιωτῶν εἶναι ἀπόδειξη πὼς τὸ κράτος βρίσκεται σὲ ἓνα εἶδος μαρασμοῦ.»⁶⁴

Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ ἔπειτα χρονολογικὰ οἱ ὑπόλοιπες σχετικὲς ἀναφορὲς του, κυρίως στὶς ἐπιστολές του, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ εἴτε στὸ ἴδιο τὸ ἔργο τοῦ Smith εἴτε καὶ τοῦ Malthus, εἶναι πράγματα γνωστὰ καὶ ἀπλῶς βεβαιώνουν τὴν ἀδιάκοπη ἀπασχόλησή του μὲ τὸ θέμα ὡς τὰ βαθιὰ του γηρατειά. Τί σημαίνουν ὅλα αὐτὰ γιὰ μᾶς σήμερα; Δὲν θὰ δυσκολευθῶ νὰ ἀπαντήσω. Δὲν ὁλοκληρώνουν κατὰ κάποιο τρόπο ἀπλῶς τὴν ἐκτίμησή μας γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Κοραΐ. Ἄν ὁ Κοραΐς, ρεαλιστὴς ὅσο τὸν ξέρουμε πὼς ἦταν, ἀποδέχεται νὰ πραγματευθεῖ τὸ θέμα, καὶ στὸ ὑψηλὸ μάλιστα ἐπίπεδο ποὺ τὸ πράττει, ὅταν π.χ. συνιστᾷ νὰ μεταφρασθεῖ τὸ ἔργο τοῦ Malthus,⁶⁵ αὐτὸ σημαίνει πὼς πίστευε ὅτι ἀπευθυνόταν σὲ ὧτα ἀκουόντων. Αὐτὸ λίγο δὲν εἶναι, νὰ τὸ καλοσκεφθοῦμε. Τὸ πόσο εἶχε συντελέσει, τώρα, ὁ ἴδιος τὰ κοινὰ ὧτα τῆς «σκληρινῆς Τουρκοκρατίας» νὰ ἀποβοῦν ὧτα ἀκουόντων σὲ θέματα Πολιτικῆς Οἰκονομίας σὲ μιὰν ἀνελεύθερη χώρα, αὐτὸ εἶναι μιὰ ἄλλη καὶ μακρὰ ἱστορία. Ὑποθέτω ὅτι πρέπει νὰ εἶναι ἡ πιὸ ἐνδιαφέρουσα καὶ συναρπαστικὴ ἱστορία ἀπὸ τὸ πολυεπεισοδιακὸ σῆριαλ τῆς Νεότερης Ἱστορίας μας.

ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ

64. *Αὐτόθι*, σ. L-LI.

65. Βλ. πρόχειρα Πέτρου, *Γράμματα*, ὁ.π., σ. ξ'.